זכרונות כנרות נשמה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

נובמבר 1993

ב"ה

זיכרונות כנרות נשמה

לכל בני משפחת אבי ואמי

זאב וצילה ברוצקי זכרונם לברכה.

בלהה כהן לבית ברוצקי

לעלוי נשמת בעלי היקר גדליהו ז"ל

שלא זכה לקרוא במחברת.

הבית בחצר הורודנא

על קיר הכניסה לחצר "הורודנא" מצד רחוב "שפת אמת", היה תלוי שלט ישן ודהוי זרוע כתמי חלודה ועליו כתוב "זאב ברוצקי - קבלן לעבודות סיד וצבע".

השלט היה גבוה כל כך עד שרק מי שהגיע למקום ממחנה יהודה ונשא את עיניו אל חלונות בית־הכנסת היה מסוגל לראותו. אני חושבת שמעולם לא הזמין מישהו את אבא לעבודה משום שקרא את השלט.

הכניסה השנייה היתה בהמשכו של רחוב תחכמוני - בסמטה שמובילה למחנה יהודה. עשרים וארבע דירות היו ב"חצר". עשר דירות מצד אחד ומעליהן ארבע דירות ובית־כנסת ששני גרמי מדרגות הובילו אליהם, ועשר דירות מן הצד האחר, "מרווחות", עם חצר קדמית מגודרת גדר עץ - לכל אחת. בין שתי שורות הבתים השתרעה חצר גדולה מרוצפת אבנים שחלקה, מעל מדרגה, היה בור מים נקיים, מי גשמים שנקוו בו, וניתן היה לדלות ממנו מים לכביסה וניקיון דרך שני מבני אבן מוגבהים עם פתחים. היו פותחים את דלת הברזל הקטנה שסגרה את פי הבור, ומשלשלים דלי או קופסה אל תוכו, ומשנתמלאו משכו את החבל למעלה, ושפכו את המים לפח שהוכן מראש, וככה הוסיפו ושאבו עד שהתמלא הפח. (על־יד מבנה האבן היתה גם משאבת יד מברזל שלא פעלה מעולם).

פעמים רבות, בעיקר בימי הקיץ, היה צריך להוריד את החבל אל תוך הבור ולנדנדו לכאן ולכאן, אחר־כך להשליכו בתנופה אל שלולית המים שנראתה מלמעלה, משום שקרקעית הבור לא היתה ישרה. במקומות שהיו קעורים נקוו יותר מים ומקומות אחרים היו חרבים.

לא היו מים זורמים בבתים, לכן היו בכל בית כלי אכסון למים. לצורכי ניקיון שאבו מתוך הבור, ולשתייה היו מקבלים מים פעם או פעמיים בשבוע מברז שהיה מחובר לצינור של העירייה.

במטבח שלנו היתה "טנזה" גדולה - מין כד חרס גדול וגבוה, ובו שמרנו את מי השתייה שהיינו שואבים עם כד פח או נחושת.

בחצר שלנו עמדה חבית גדולה, מאותן חביות שהכילו בזמנו נפט או שמנים אחרים. אבא טיפל בחבית ביעילות המיוחדת לו, ופתח את המכסה שכיסה אותה מלמעלה. מים אלו שבחבית היו מיועדים לניקיון וכביסה. כמובן שדאגנו גם שתמיד יהיו מים בחבית לצרכים אחרים.

באותה חצר היו קבועים שני ספסלים רחבים משני צידיה. הספסלים היו סגורים מלפנים ונוצרו בתוכם חללים ריקים ששימשו לשמירת חפצים שונים, מעין מחסן. שם שמרנו את כלי הניקיון השונים, קערות ודליים, את הפרימוס הגדול להרתחת הכביסה, חבלי כביסה ואטבים וכו'. כמובן שהצטברו גם חפצים מיותרים. הספסלים נפתחו מלמעלה או משני צדדיהם כדי להוציא משם כל שהיה דרוש. בכל ערב פסח נצבעו הספסלים בצבע ירוק חזק, שתאם את צבע החבית ופחי המים. לספסלים המיוחדים האלה קראו "אמבר", והם שימשו גם מקום ישיבה נוח לבני הבית והשכנים.

באחת מפינות האמבר, על־ידי הקיר, היו שמורים זה על גבי זה ארבעה פחים למים עם ידיות, צבועים גם הם ירוק, פחים ששימשו להבאת מים לשתייה.

פעמיים או שלוש בשבוע חילק ר' אייזיק דרדק מים לשתייה. ר' אייזיק שמר על תפקידו זה בקנאות והיה מבצעו בקפידה רבה. יהודי מבוגר היה ובודד, שהתפרנס גם ממכירת פחמים ששימשו להסקה ולגיהוץ, ועיסוקו זה ניכר מאוד בבגדיו ובכל חיצוניותו. ר' אייזיק נעל מגפי עור כבדים, מכנסיים הדוקים בחגורה וכתונת בד בתוכם. מעל הבגדים לבש חלוק אפור שהיה תמיד פתוח ושוליו מתנופפים. לראשו חבש כובע דמוי קולפק, פניו היו מקומטות וגרומות, פיו חסר שיניים וזקנו מדובלל ואפור.

לעולם לעס חתיכת טבק. בזמן הלעיסה היה פיו מתעקם וריר הטבק היה נוזל אל תוך אניצי זקנו שספג את צבע הטבק, קמטי פניו וידיו היו ספוגים בצבע הפחמים. מטפחת אדומה היתה מזדקרת תמיד מכיס חלוקו ומדי פעם בפעם היה מוציאה כדי לנגב את פיו.

ר' אייזיק שמר על תור הממתינים למים, ובעיקר נזהר להוציא את צינור

המים בזמן מן הפח שנתמלא, ולהכניסו לפח הבא. קולו היה צרוד ודיבורו, בפה חסר שיניים, לא היה ברור. ואף־על־פי־כן הקפיד להוכיח לכל שהוא השולט, והוא מחזיק את המפתח, והוא, אוסף את האנשים על־ידי שריקה במשרוקית וקריאה - ושר, ושר (וסר, וסר) אכן כמעט ממלכה.
שאיבת המים מן הבור היתה חוויה נעימה ביותר. נעים היה להרים את מכסה הברזל שסגר את פי הבור ולראות את חלקת המים המשתקפת כמראה בקרני השמש של אחר הצהריים - חוויה שטעמה שמור עמי עד היום.

הדירה שלנו

הדירה המרווחת שגרנו בה היתה קרובה לחדר מדרגות שהובילו אל הכביש הסמוך ואל דירות הקרקע, שהיו מתחת לדירות שלנו, ואליהן נכנסו מרחוב דוד ילין בלבד.
בדירה שלנו היה חדר גדול ששני חלונותיו מסורגים בסורגי ברזל שהותקנו במרחק מה מאדן החלון. הסורגים היו סגורים למעלה ורחוקים מן החלונות ויצרו מעין מרפסת קטנה שפונה אל הרחוב, והיה אפשר לשבת על אדן החלון הרחב או, כפי שעשינו כשהיינו ילדים, לשבת על הסורג ורגלינו משתלשלות ממנו החוצה. אבא דאג תמיד להניח עליו קרש רחב שעליו ניתן היה להישען וגם לשבת; וכן להעמיד עליו כד מים שיצטננו ברוח ולשמור עליו אוכל מבושל או טרי.
בקיר הימני של החדר היו שני ארונות קמורים שדלתות עץ סגרו עליהם, דלתות שאבא הקפיד לצבוע ולטפח ביד אמונה. הרצפה היתה מרוצפת אבנים, באמצע החדר אבנים גדולות, אחת גדולה במיוחד ומרובעת, וסביבה אבנים קטנות יותר מסוג אחר, בעלות ברק ורוד אדום, וכאשר נשטפו במים וסבון נותר עליהן הברק במשך כמה ימים.

שתי מיטות ברזל גדולות ומוגבהות של ההורים, היו בחדר ועליהן מסודרים כל השמיכות והכרים באותו גובה, ומכוסים באותם כסויי מיטה, ועל־יד כל מיטה ארון לילה. זוכרת אני את שקית הקטיפה של הטלית ואת הסידור שהיו מונחים על ארון הלילה של אבא ואת התרופות שעל ארונה של אמא.

בשתי פינות החדר עמדו שני ארונות בגדים, מראה קבועה לכל אחד מלפנים, ומתחתה מגירות עמוקות. במגרה אחת היו כמה מטרים - מטר רץ בתוך נרתיק עור עגול. כעבור שנים שימשו המטרים משחק לילדים שאהבו לפתוח את המגרות ולנבור בכל מה שהיה שם. אני זוכרת שיירי עפרונות של נגרים, עפרונות רחבים ושטוחים, ובכל ארון היתה קבועה מראה מלפנים. והיה גם חדר הכניסה שנקרא "לוגן", וממנו נפתחה דלת למטבח קטן ובו חלון הפונה אל החצר ותנור חימר לא גבוה בנוי על יד הקיר. ארבעה פתחים היו לתנור מלמעלה, ובצד - פתח להכנסת פחמים. ימים מעטים בלבד הופעל התנור הזה על־ידי פחמים, בערב שבת בעיקר, ותבשילים שונים נתבשלו בו בארבע קדרות. מלפנים נראו הפחמים הלוחשים שהאש לחכה בהם, לאחר שקודם לכן הפיחו בהם רוח, דבר שגרם לעשן ולריח רע במטבח שפשט אחר־כך גם בחדרים, וגרם לאמא סבל רב. רק אחרי שנים הבנתי שאמא היתה אלרגית לעשן ולריחות בכלל. לימים נסגרו פתחי התנור. אבני חרסינה הונחו מעל פתחי התנור ועליהן עמדו כעת פתיליות הנפט למיניהן. על הרצפה עמד תנור פח - מבנה בעל רגליים שנועד כנראה לאפייה, אך לא מילא את ייעודו. אחר־כך הוציאו אותו מן המטבח והניחוהו באמבר ושם שימש למשחקי הילדות שלי.

החיים בבית התנהלו בעיקר בחדר הראשון, הלוגן, שהיה בו ארון קבוע בקיר, מיטה סמוכה לקיר, ולפניה שולחן אוכל גדול וסביבו כסאות. מנורת נפט עמדה על השולחן, ואחרת היתה תלויה על הקיר.

אל הדירה הזאת הביא אבא את משפחתו.

כשהגיע אבא לארץ אחרי הרפתקאות רבות, קיבל אותו יצחק אחי שבא לארץ שנה או שנתיים לפניו.

אבא ואמא

יצחק, שהגיע לארץ בשנת 1923, והוא בן 24 שנה, היה מבוגר ממני בכעשרים שנה, בן יחיד, אחרי שאמא שיכלה חמישה ילדים קטנים וביניהם בת אחת שתמיד הזכירו את שמה - ציימה. ציימה היתה כבת שלוש במותה וארבעת האחרים נפטרו בינקותם. בבית ציינו תמיד שהיו בנים זכרים. עשרה ילדים ילדה אפוא אמא, ומתוכם נשארו בחיים - תמר הבכורה, שנספתה בשואה עם בני משפחתה, יצחק, טובה, מרים ואני. לפעמים קשה לי להאמין שאמא, אשה עדינה, רגישה וחולנית שכמוה, אכן עשתה זאת. אמא ילדה את ילדיה בבית, ותמיד היו נשים, לפחות שתיים, סמוכות על שולחננו, נשים שעזרו בעבודות הבית השונות.

לפי הסיפורים בבית היה המצב ברוסיה קשה מאוד בשנים האחרונות לפני שנאלצנו לעזוב. בעיקר סבלו כמובן היהודים. מקורות פרנסה כמעט שלא היו, למרות שאבא לא בחל מעולם בשום עבודה שהיא על מנת לפרנס את המשפחה. מחמת המצב הקשה נהגו היהודים באותם ימים לעסוק בהברחת סחורות ומכירתן בשוק השחור.

בייחוד היו קשים הימים שלפני המהפכה ואחריה, קשים לכל האוכלוסיה, ובעיקר ליהודים. יהודים רבים הצליחו לקיים איכשהו רמת חיים סבירה, דבר שעורר את קנאתם ושנאתם של הכפריים הגויים בעיירה ובסביבתה. לאבא היו כישרונות מנהיגות, אך ענייני הפרנסה והעבודה אהב לתכנן ולבצע לבד. בימי חייו עסק בעיסוקים שונים. במקצועו היה צבעי והחל בצביעת לוחות עץ ששימשו כרצפה בימים ההם. אבא טיפל בלוחות בדרך אמנותית והרצפה נראתה כרצפת פרקט.

אמא היתה אשה יפה מאוד ובעלת ייחוס. אביה, ר' אהרן שלמה, כונה בפי מיודעיו ר' זיידל שפולר, אולי בגלל כישרונו לשוחח ולספר סיפורים. יהודי ירא שמים, תלמיד חכם, שעסק בהוראת גמרא לתלמידים, ולידו שימש כמלמד דרדקאי יהודי בשם ר' שמואל. המלמד, העוזר, למד עם התלמידים חומש עם רש"י.

סבא היה יהודי חכם מאוד וגם תמים מאוד, הסתפק במועט והיה מרחף

בעולמות עליונים. לפרנסת המשפחה דאגה בעיקר סבתא ביילה שאני קרויה על שמה. סבתא ניהלה מחלבה קטנה שבה עשו חמאה וגבינה. על ידי חביצה במקל, כיסי הבד הגדולים המלאים חלב היו תלויים על כלונסאות וסבתא ובנותיה היו מכות בהם כדי להוציא מהם את כל הנוזלים המיותרים. חלק מן החלב השמן נועד לחמאה, וחלק לגבינה.

דירתם של סבא וסבתא פישילוביץ שימשה מעין "מלון אורחים". בחדר שסבא לימד בו בבוקר גמרא עמד שלחן ארוך ועליו סמובר עם מים מהבילים, כלי ובו תמצית תה וכלי לסוכר. השתייה החמה היתה מיועדת לאורחים הרבים שפקדו את הבית. הבית עמד על פרשת דרכים, והאורחים שנקלעו אל הבית היו ברובם יהודים עניים שסחרו בעיירות השונות בדברי סידקית וסחורות. הסוחרים השכילו להביא אתם פריטים שונים, קישוטים לנשים וצעצועים צבעוניים ומבריקים, וידעו למכרם לגויים תושבי הכפרים והעיירות או בירידים שנתקיימו מדי פעם בפעם וכן לעקרות הבית, בעברם עם מרכולתם מבית לבית. וכשחנו בעיירה שלנו מצאו בביתם של סבא וסבתא שתייה חמה ומקום לינה.

סבא היה אדם צמא דעת וגם מספר טוב. מן האורחים שישבו מסביב לשלחן שמע על המתרחש סביב בעולם, וגמל להם בסיפורי המקרא בתוספת פירושים וסיפורים ואגדות. סבא קיבל את אורחיו בעין יפה ומעולם לא ידע מה יש בבית. ישן על ארגז־דרגש, וכשהיתה חסרה כרית לאורח נתן את שלו. הקפיד עם עצמו וכעס כשהשגיח שעוזרו אינו נזהר לומר תמיד את האמת, והיה צועק לעברו: "שמיל נאר גיי אוועק פין פענצטער מדערקענט־פון הינטען דעם ליגען". (שמואל הטיפש - התרחק מן החלון, מכירים מאחוריך את השקר).

סבתא היתה אשת חיל, אשה קטנה וזריזה, ואף־על־פי שפרנסה את המשפחה בעבודה פיזית קשה, עשתה גם מעשי חסד. לעולם ידעה על כל משפחה נזקקת והיתה מביאה להם מזון ובגדים. בערב שבת היתה מחלקת חלות. כולם הכירו אותה והוקירוה. לא פעם כאשר ראו אותה בחורים

צעירים מושכת מגלשה עמוסה בשקי חלות היו נעצרים ועוזרים לה למשוך את המגלשה ולחלק את החלות. כאשר הזקינה ונחלשה היתה טובה אחותי עוזרת על ידה בחלוקת החלות.

יחסים מיוחדים שררו בין אבא לסבתא והם כיבדו מאוד זה את זה. סבתא הכירה את חולשותיו של אבא, אך גם את מעלותיו. כאשר הפסיד אבא כסף רב בעסקה שלא עלתה יפה, היתה יורדת עליו עצבות והוא סירב לאכול ולדבר, וישב שומם. סבתא ידעה בנועם שפתיה וחכמתה להוציאו מכך. אמא עשתה זאת בחן משלה, בשירה היתה מפזזת לאורך הפרוזדור הארוך מן הכניסה ועד הסלון שבו ישב אבא העצוב. סיפור אחד כזה זכור לי עד היום. בעקבות עסקות מוצלחות הרוויח אבא שטרות כסף רבים מאוד, שטרות מודפסים בתמונת ציפור מיוחדת. אבא אסף ושמר את השטרות בשקע מיוחד בקיר, מעין כספת, הימים היו ימי אינפלציה קשה וחילופי שלטון, והשלטונות החדשים החליטו להחליף את המטבע, ובן לילה איבדו כל השטרות הישנים את ערכם כליל, והעשירים צוברי השטרות נעשו לחסרי כל ואבי ביניהם.

בבית שררה אז תכונה רבה, כי אחותנו הבכורה תמר עמדה להינשא. יום החתונה ממשמש ובא, ואדון ברוצקי נשאר "נוקי" - (נקי). מן הקיר הוציא את כל מלאי השטרות ופיזרם בחדר, ואמר "נו די פייגל זענען זיך צופלויגען" (הציפורים התעופפו להן). קל לשער את גודל כאבו של אבא ושל כל המשפחה. זה היה אסון ממש, בייחוד לפני החתונה. אבא, אחד הגבאים המכובדים של בית־הכנסת, בעל בעמיו, צריך לערוך את חתונתה של בתו הבכורה, ופתאום הוא חסר כל.

סבתא עשתה כמיטב יכולתה על מנת להקל על אבא ואמא, ובעיקר ביקשה לא לדאוג יותר מידי, לסמוך על הקדוש ברוך הוא ולהאמין שהוא יתברך יעשה ויעזור.

בשבת היו צריכים להגיע לביתנו מתפללי בית הכנסת ל"קידוש". סבתא ואמא הכינו עוגות וכיבוד. בבית היה מיכל קטן עם ברז ובו י"ש (ברונפען) לשימוש בני הבית ולאורחים.

בשבת אחרי התפילה התחילו נוהרים לביתנו המתפללים והמחותנים וכן קהל של שכנים ומכרים על מנת לברך את המשפחה במזל טוב. כולם ידעו שבבית ברוצקי הכיבוד תמיד כיד המלך. אבא אמא וסבתא קיבלו את האורחים, חילקו לכולם עוגות וייש. כאן אירע נס של ממש - היי"ש זרם מן המיכל הקטן בזרם חזק במשך שעות ללא הפסק, האורחים היו רבים וכולם הביטו בזרם היי"ש ולא האמינו למראה עיניהם - היי"ש נשפך כמים, נכנסה הברכה. פני אבא אמא ותמר אחותי נהרו משמחה - השמחה היתה רבה והכיבוד מלא. כאשר התחילו האורחים להתפזר ניגש אחד מבני המשפחה אל סבתא ואמר - "נו סבתא מה את אומרת על הנס"? ואז פתאום פסק זרם היי"ש...
את המאורע הזה שבו וסיפרו בבית כל הימים.

אחותי תמר מתחתנת

אחותי תמר היתה בחורה יפהפייה, ששמע יופיה הלך לפניה בכל העיירה. תמר היתה יושבת בית, לא מן הנערות היוצאות עם בחורים. תמיד עזרה ליד אמא, תפרה לעצמה בגדים יפים והתגנדרה לה, ואמא פחדה שתתרחק מן הבית בגלל יופיה הרב.
כאשר גדלה תמר התחילו לדבר בה נכבדות, משפחות רבות רצו להשתדך עם משפחתנו גם משום כבוד המשפחה ומעמדה, ובעיקר בגלל שמה הטוב ויופיה של הבחורה החרוצה שלנו. אבל כל בחור שנכנס לבית לא היה בעיניה יפה מספיק - בכולם מצאה חסרונות.
יום אחד נכנס הביתה בחור לא ממקומותינו, לבוש בטרזנות מה, בלורית שחורה מעטרת את ראשו, גבוה ונאה מאד, ותמר התאהבה בן רגע. הבחור כבש את ליבה, והגברת שלנו לא רצתה לשמוע על כל בחור אחר. כאשר התחילו להתעניין במשפחתו של הבחור לא קיבלו חוות דעת טובה, בעיקר

Chaim HaKohen OB"M
k Jewish
Library
don Rd.
Y 11415

Rabbi Shneur Chaim HaKohen OB"M
Gutnick Jewish
Public Library
82-52 Abingdon Rd.
Kew Gardens, NY 11415

לא על האם. משפחת הבחור גרה בעיירה רחוקה וקשה היה להגיע אליה, בעיקר בעגלה רתומה לסוסים, כלי התחבורה העיקרי באותם ימים. אך דבר לא עזר, קשר האהבה היה חזק כל־כך עד שהכרח היה להשלים עם חתונה ועם השוויגער (החמות). בעיקר קשה היה להורי לשלוח ילדה צעירה ותמימה מבית חם כל־כך אל עיירה מרוחקת כל־כך. תמר עברה לגור בעיירה המרוחקת "וינקוביץ" או "זינקוביץ". אכן מן השוויגער סבלה די הרבה. תמר ילדה שלושה בנים, יוסלה הבכור, מיכאל השני ובן שלישי ששמו אינו ידוע לי.

אמא ילדה אותי, הבת האחרונה, כאשר נולד לה הנכד הראשון, בנה בכורה של תמר, יוסלה. כאשר חלה יוסלה בשעלת חליתי גם אני בשעלת. אמא ניצלה את ההזדמנות הזאת ונסעה עמי בעגלה רתומה לשני סוסים, על מנת "להחליף" אוויר ולבקר את אחותי ובני משפחתה.

פעמים רבות הזכירה אמא את תלאות אותה נסיעה, כאשר אחד מאופני העגלה התפרק והעגלה חישבה להתגלגל במורד הדרך. רק על־ידי נס ותושיתו של בעל העגלה הצלחנו להגיע לביתה של תמר עייפים וכואבים. ומיד התחילה אמא דואגת כיצד ואיך נחזור הביתה... כעבור מספר שבועות היתה אמא צריכה להפרד מבתה האהובה ומנכדה הראשון, שכן בבית חיכתה לה כל המשפחה.

העיירה שלנו קרוואסר־קמניץ פודולסק

בת פחות מארבע הייתי כאשר הגענו ארצה, ולמרות זאת זיכרונותי מעיירת הולדתי חזקים כל־כך, עד שלפעמים מפליא אותי הדבר. אולי מפני שאמא הוסיפה כל ימיה כאן בארץ לחיות את חייה שם - סיפרה, דיברה, ותיארה הכל בצורה רגישה כל־כך ובמעורבות רבה כל־כך, עד שאני, הילדה הקטנה מכולם והרגישה כל־כך הצלחתי לקלוט ולספוג כל־כך הרבה משם.

עיירתנו שכנה בבקעה יפהפייה. על מנת להגיע אל העיירה היה צריך לרדת מאתיים מדרגות, או ללכת דרך הגבעות, או מעל אחד הגשרים הגדולים מסביב. נהר סמוטרוטש זרם סביב כל העיירה כמעט, וביתנו שכן קרוב מאוד לחופו. על שפת הנהר, במקום ות הרדודים, היו עקרות הבית מכבסות את בגדי הבית, ובקיץ רחצו בנהר, כמובן בלבוש מתאים או עטופים בסדין. היו שנים שהנהר עלה על גדותיו, המים התפשטו בזרמים חזקים והגיעו ממש עד חלונות הבית, ובני הבית מילטו את עצמם דרך החלונות האחוריים והם סוחבים אתם דברי ערך ובגדים, כולם נסו אל הגבעות שסובבו את העיירה. בחורף היה הנהר קופא, ומגלשות שימשו כלי תחבורה מהנה לתושבים, בעיקר לצעירים לא פעם היה הקרח נשבר במקום כלשהו והנהר היה סוחף את המגלשות והגולשים ואלה אבדו במים.

במרחק לא רב מן הבית היתה פינת חמד מיוחדת שמשכה אליה מטיילים ותיירים. זה היה מקום שזרם חזק של הנהר היה נופל בו במפל חזק מעל סלעים ענקיים, ובהמשכו היתה הזרימה עדינה יותר כמי מעיינות. המים היו רדודים ומתוקים ומשכו אליהם מתרחצים רבים. אלה נכנסו למים והלכו על האבנים החלקלקות. בצעירותו החליק אבא פעם אחת בעת רחצה על־יד המפל, קיבל חבטה חזקה בעורף מעל הצוואר, והמקום התנפח. הנפיחות לא טופלה מיד כיאות והתקשתה לכדור קשה. אפשר שניתן היה לנתחו ולסלקו, אך כל השנים סירב אבא לנגוע במקום, ומאז היה חובש כובע קסקט כדי להסתיר את הגולה הגדולה.

עוד נקודת מוקד יפהפייה היה הגשר הטורקי (טורצקע בריק), שנבנה מעל הנהר, גשר גבוה מאוד ואיתן שנמשך לאורך קילומטרים רבים מעל נופים מקסימים. גם הגשר משך אליו את התושבים ותיירים רבים.

בעיירה דיברו הרבה על "השביל" (הסטעשקלע), דרך שהובילה מן הצד המזרחי של העיירה למערבה, ובמערב, מעל גבעה נישאה, התנשא "המבצר", שגם הוא נבנה בתקופת שלטון הטורקים ועבר אחר־כך מיד ליד. בסביבות המבצר התנוססה כנסייה גדולה על נזיריה וכמריה ואלה עוררו פחד בלב תושבי העיירה והם התרחקו משם, בייחוד בלילה.

היהודים ניהלו בעיירה חיים עשירים וססגוניים. בתי־כנסת רבים היו בעיירה ומקוואות, שוחטים שדאגו שהיהודים יאכלו בשר כשר. שני השוחטים של עיירתנו מוכרים לי. הם עלו לארץ וביקרו בביתנו בבתי הורודנא, כל אחד מהם בנפרד - כי לא אהבו להיפגש. אחד מהם, ר' אברהם, שלימים היה השוחט והרב של תל־עדשים, איש נמוך קומה בעל זקן אפור ארוך מאוד, מדבר לאט, שופע טוב לב ועיניו מלאות לחלוחית. אשתו, גיסי, פיה קטן קפוץ ופאה הדוקה לראשה, שמלה כהה לגופה מכווצת והדוקה בחלק התחתון ורכוסה עד לצוואר. גיסי אהבה מאוד את אמא וכיבדה אותה והתייחסה אליה כאל חברה.

משפחתו של ר' אברהם שוחט (גלדשטיין) הגיעה כולה לארץ. הבן ישראל, תולעת ספרים שעבד לפרנסתו בתנובה, אשתו מלכה, שתי הבנות שרה ומנצי, ובת הדודה זלדה שהמשפחה קיבלה אותה כבת.

השוחט השני היה פנחס שוחט. הוא היגר מן העיירה לארצות־הברית בתקווה לפגוש את בנו ולהשתקע שם, אך היחסים ביניהם לא היו מן המשובחים והשוחט שלנו עלה ארצה.

ר' פנחס שוחט, היה יהודי גדול, גבוה ויפה תואר, עטור זקן לבן ולבש בגדים שחורים מהודרים. ר' פנחס שוחט התנשא לגובה והיה גם טיפוס מתנשא. איש שלמד תורה והחכים והיה מפגין את חכמתו בצורה מרגיזה למדי. כשהיה מבקר בביתנו היה בוחן אותי בלימודי, רצה לעמוד על ידיעותי בסיפורי המקרא. ביחסה של אמא אליו הרגשתי מעט כעס וריחוק, משום שזכרה לו את התנהגותו הבוטה כלפי אשתו (ברוסיה) ובתו הנכה.

אבא, אף־על־פי שלא היה מן הלמדנים הגדולים, זכה לכבוד ולהערכה, והיה מקובל מאוד בחברה. אמא שהיתה יפה מאוד ומבוקשת בין הצעירים, שבתה את לבו והוא חיזר אחריה בעקשנות. בחור בריא, יפה, יודע לאכול ולשתות ובעל נוכחות חזקה בקרב ה"חברה" של הימים ההם. אמא לא יכלה לעמוד בפני חיזוריו העקשניים ונישאה לו. על כוחו של אבא סיפרה לי אמא, שלפני החתונה ישבו היא וחברותיה וכן כמה חברים, בחורים

צעירים, בבית שתייה - הפאב של אז - ושתו בירה. אבא היה מסוגל לשתות מספר כוסות טובות מבלי להשתכר. אחד הבחורים נגע כנראה בזרועה של אמא, או שלאבא נדמה היה שהוא מביט בה יותר מדי, במקום פרצה קטטה, והבחור שלנו קיבל מכות נאמנות...

מגיל עשר עבדה אמא אצל חייט שתפר מכנסי גברים כדי לעזור בפרנסת המשפחה, כי ההכנסות מן המחלבה לא הספיקו. באותם ימים שלמו לעובד לפי ההספק, ולפעמים שילמו גם פרמיה. על מנת להרוויח את שכר העבודה היומי היה צריך לעבוד קשה במשך שעות ארוכות. אמא היתה מאז ומתמיד עדינה ורגישה, אך לא יכלה להתפנק. עבדה בזריזות מן הבוקר עד חשכה כדי להביא את שכרה הביתה. מעולם לא נעדרה ולא הפסיקה את עבודתה גם כאשר חשה ברע או סבלה מכאבים. תמיד אמרה, שהניחה את המחט מידה יום לפני החתונה.

העבודה הקשה, רודנותו של בעל הבית - החייט - ואווירת ה"עבדות" עשו את שלהם. כאשר אנחנו הבנות גדלנו, אמרה אמא תמיד, שהיא נודרת נדר שאף אחת מבנותיה לא תהיה "תופרת" - לדבריה, כבר תפרה עבור כולן. כשביקשתי מאמא שתרשה לי ללמוד לתפור תפירה קלה, שמלה או חצאית, למשל, בגד כל שהוא לילד, השיבה: "ילדתי, מוטב לקנות חלב למה לקנות פרה? יש ברוך השם תופרת שצריכה להתפרנס - עזרי לה. היא תתפור את בגדייך".

הבית בעיירה

ביתנו בעיירה היה מרווח ויפה, אני זוכרת במעומעם שבמקום כלשהו בכניסה לבית מצד ימין היתה מונחת אבן גדולה מרובעת ומסותתת, ששימשה מעין ספסל. הבית היה מוקף גן ועצי פרי גדלו בו, בעיקר שזיפים, תפוחים ודובדבנים. בימי הקיץ היתה אמא והנשים שעזרו בבית רוקחות ריבות וקונפיטורה מפירות העצים. את הריבה היו רוקחים בגן לשמחת כולם, ובשמחה השתתפו גם השכנים.

אל הסלון בדירה הוביל פרוזדור ארוך שרצפתו מצופה עץ צבוע ומשופשף וברק רך נמשך לכל אורכו עד הכניסה לסלון. באמצע החדר, מעל שולחן גדול, היתה תלויה מנורה גדולה ומקושטת שהפיצה אור יקרות מסביב, ועל הרצפה המבריקה רידצו אורות וצללים. הרבה דיברו בבית על האור המיוחד והיופי של הסלון.

אמא היתה עקרת בית חרוצה. היא היתה משכימה קום ומתחילה בהכנת תערובת הקמח והבצק ללישת לחם. לעולם עמדה על־ידה עריסה של תינוק, בידיה היתה לשה את הבצק וברגלה האחת דוחפת את דופן העריסה ומנדנדת את התינוק הבוכה. הלחם שאפו בבית היה טעים ביותר, ושמעם של עוגיות החמאה והתופינים של אמא יצא למרחוק. גם התבשילים של אמא היו ידועים בטעמם המיוחד כי תיבלה אותם בהרבה אהבה.

אמא ניהלה את הבית בכישרון ארגון מופלא, מסודר וחם היה ורוח טובה שרתה בו. מדי פעם היה אבא נוסע לקניות בעיר וחוזר ומפרק עגלה גדולה עמוסה בכל טוב. אבא היה עוזר לאמא בהכנת חמוצים, אבטיחים ותפוחי עץ שאותם החמיצו ושמרו במרתף הבית בכמויות גדולות, ובכל שעת צורך היו מעלים את המעדנים על השולחן.

בין הדברים המיוחדים שנשמרו היו אגסים גדולים במיוחד שקנו אותם קשים מאוד. אבא היה עוטף אותם ומשמרם בצמר גפן עד שהתרככו ואז היה מפתיע אותנו ומגיש לשולחן אגסים ריחניים, וכאשר נגסו בהם היה עסיס מתוק מתפזר בחלל הפה ואתו טעם גן עדן.

אבא ידע לאכול ועורר בסועדים עמו תיאבון. היה פורס את הלחם השחור לפרוסות רחבות עבות, ומכין את הסלט הטעים שלו מצנון שגורד במגרדת גסה בתוספת מלפפון ירוק ובצל שתובלו ביחד במלח גס. גם לחם שחור וחתיכות דג מלוח, היתה ארוחה שטעמה שמור בחיכי עד היום.

החלק החם ביותר בבית היה התנור, "די־ריבע". זה היה תנור רחב בנוי בקיר שהוסק בעצים. ניתן היה להתחמם ליד דפנותיו וגם לשבת מעליו. התנור חימם כמעט את כל הבית.

השעות היפות ביותר היו בלילות שבת הקרים, כאשר שלג כבד נערם בחוץ ובבית היה חם ונעים. כל בני הבית וכן גם שכנים ישבו אחרי הארוחה, פיצחו גרעיני דלעת לבנים, והפליגו בסיפורי מעשיות. לפעמים הקריא אבא סיפור או רומן בהמשכים מתוך "פארווערטס", עיתון שיצא לאור בארצות הברית ונשלח כנראה למישהו בעיירה. לפעמים התארח בביתנו חייל. סיפורים רווחו בבית על תקופה שבה הסתובבו בעיירה חיילים ששירתו בצבא מאז היו ילדים. חלקם נחטפו בעודם ילדים ומיד גויסו לצבא ושירתו במשך שנים רבות. חלק מן החיילים החטופים זכרו שמוצאם ממשפחות יהודיות. היו תקופות ששלטונות הצבא פיזרו את החיילים בקרב משפחות יהודיות, ואירוח כזה בשבת גרם לחוויה והתרגשות לכולם, כאשר כל אחד סיפר זיכרונות ילדות, זיכרונות מהורים שנטשו ומזמנים רחוקים, והכל הזילו דמעה.

לאמא היתה אחות בכורה בשם יהודית (די מימע יידיס). יהודית היתה נשואה לדוד נפתלי (דער פעטער תולה). בני הזוג היו חשוכי ילדים וגרו בעיר הגדולה קיוב. דוד נפתלי היה אדם נפלא, אינטליגנטי ועדין ואהב מאוד את אשתו, כיבד והוקיר אותה ופינק אותה ושמר עליה כעל יהלום. היה מדבר אליה כדבר אלקנה אל אשתו חנה "הלא טוב אני לך מעשרה בנים, אל תצטערי יידיס".

הדוד נפתלי נודלמן עבד בבית מסחר גדול לפרוות וסבל מקוצר נשימה ושיעול, כנראה מחמת ריח הפרוות. הוא אהב והוקיר מאוד את אמא, והעריך את היותה "בריה", עקרת בית חרוצה כל־כך, יפה ואם נהדרת לילדיה. תמיד שמח לעזור לה. כשהיה בא אלינו והיה רואה את אמא המטופלת בילדים הקטנים ובעבודות רבות היה מפשיל את שרוולי כותנתו הלבנה ועוזר לאמא בכל, אפילו בכביסת החיתולים.

בקיוב גרו הדוד והדורה בדירה מפוארת מאוד. הדוד נהג לבקר אותנו לעתים מזומנות, והיה מביא לאמא דברי קוסמטיקה מן העיר הגדולה וכן בגדים שהלמו את אמא להפליא. הוא נהנה לראות את אמא מתהדרת בבגדים החדשים שהביא, ובהם נראתה כמאדאם מן העיר.

הדוד תולה שמר על קשר מכתבים עם המשפחה אחרי שעלינו לארץ, למעשה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. בכל שנה שלחו לו אבא ואמא לוח שנה לקראת השנה החדשה, דבר שהסב לו קורת רוח רבה. הסיפורים על הדוד והדודה סופרו תמיד בהרבה אהבה והערצה. הדוד היה רגיש מאוד ליופי ומוכשר למלאכת מחשבת. עדיין שמורה אצלי פיסת מגבת שרקם, כנראה מונוגרמה, עבודה עדינה ויפה.

בימים הטובים וגם אחר־כך גרו בביתנו שתי נשים מבוגרות, אחיות שלא נישאו מעולם. שם האחת נחה ושם האחרת דבושקה. נחה ודבושקה עזרו בעבודות הבית השונות וגרו בעליית הגג. כאשר הזדקנו הרבו לשתות יי"ש. אחת מהן נהגה לטבול חלה בקערית יי"ש ומצצה אותה בחניכיים חסרות שיניים. לעתים קרובות היתה מבושמת כהלכה והיה די מגוחך לראות זקנה כמוה בשכרותה.

ימיה האחרונים של סבתא

סבתא ביילה היתה אשה פעילה כל ימיה, אבל כשזקנה מאוד ונחלשה ונתקשתה בהליכה, הציעו לה אמא ואבא לעבור לגור בביתנו (סבא אהרן שלמה נפטר מספר שנים לפניה). למרות גילה המופלג היה קשה לסבתא לוותר על עצמאותה ולבוא לגור אתנו, אך מצבה הלך והתדרדר והיא היתה מרותקת למיטתה. במצבה זה הביא אותה אבא אלינו וטיפל בה במסירות ובאהבה רבה, ולא מאס ולא בחל בשום מצב. בזכות כוחו קל היה לו לשאת את סבתא ולעזור ברחצת המצעים ובהחלפתם, טיפול שנדרש לעתים קרובות. אמא הכינה מספר רב של סדינים וחיתולי בד וכך טיפלו בה במסירות ובאהבה אין קץ. סבתא היתה חולה במשך שלושה חודשים. היא הוקירה כל־כך את טיפולו של אבא, עד שהבטיחה לו שכאשר תגיע לעולם האמת תפעל תמיד להגן עליו ולסייע לו.

אבא בסכנה

...אבל הגיעו גם זמנים קשים - תקופת המהפכה הבולשביקית ואחריה. המצב בבית השתנה כליל. לאחר מכן הגיעה מלחמת העולם. המצב הלך והחמיר, היהודים, כמו בכל המקומות ובכל הזמנים, היו ראשונים להיפגע. לא היו מקורות פרנסה, לפעמים היה מחסור באוכל, הפרעות ביהודים הלכו ותכפו, פגיעות פיזיות, פגיעות בנפש וברכוש. הממשלה הקימה מחלקות בילוש רגישות ה־ג.פ.או., ושירתו בה אנשים שירדו מנכסיהם והיו מוכנים לעשות הכל תמורת הכנסה כל שהיא. מוכנים היו להיות נשלטים בידי כל מי שמפעיל כח, מוכנים לעשות הכל החל מהלשנה ובילוש, וכלה בפגיעות פיזיות. את כולם איחדה השנאה ליהודים.

קל לשער את הפחד והחרדה שאחזו ביהודים בכל המקומות וביחוד באזורינו. את המלה ג.פ.או. חששו להעלות על דל השפתיים. אנשים הלכו אחוזי פחד מצל עצמם. הכל זכרו היטב את תקופת חמלניצקי וכנופיותיו, והמתח היה רב. אבל הצורך בהשגת מזומנים לצורכי הקיום היה חזק כל־כך עד שלמרות הפחד וחרדה עסקו אנשים רבים בהברחת סחורות "קונטרבנדה" ומכירתן בשוק השחור. מאחר שעיירתנו שכנה קרוב הן לגבול רומניה והן לגבול פולין, ניסו רבים להשיג סחורות ולהבריחן בדרכים שונות ומשונות ומתוך סיכון אדיר. עסקות כאלו, כאשר הצליחו, הביאו לבעליהן מזומנים בעיקר לצורך רכישת מצרכי מזון, דבר שהיה יקר המציאות. יהודים רבים הסתכנו בהברחות, למרות הפחד והמתיחות ששררו ברחובות. חבורות של חוליגנים צעירים עברו ברחובות והיו נכנסים לבתי היהודים ומאיימים שיבזזו את שארית רכושם ואותם עצמם יהרגו. בין המאיימים היה שגץ צעיר בשם קייקה שהפיל את חיתתו על כולם.

פעמים רבות מצאו היהודים את הגויים שעסקו גם הם בהברחה או את הגויים מאנשי הרשות שהיה אפשר לשחדם, והם היו עוצמים עיניים במקרים מסוימים. כמובן שהעיסוק הזה הצריך עצבים חזקים ויצר הרפתקנות עם הרבה תעוזה.

אבא שלנו הסתכן אף הוא בהברחה ועסק בכל מסחר מזדמן על מנת שיוכל לפרנס את המשפחה. פעם הזדמן לו לקנות מספר גדול של אווזים חיים. הוא ביקש למצוא שוחט ולשחטם, כדי שיוכל למכור את בשרם, ובינתיים שמו אותם בבוידם, לרוע המזל פרץ בלילה גנב, האווזים הקימו רעש נוראי, ואבא פיזר אותם בחשכה מחשש מפני הביזיון הגדול.

בין היהודים היה אבא ידוע כאמיץ, מוכשר ומסתכן. קשה לתאר את הסבל שעבר על אמא באותם ימים, כשהיתה אחוזת חרדות נוראות שמא ייתפס, ואת עצמת המתח שהיתה שרויה בו עד שראתה את אבא חוזר מ"עסקה". לא אחת היה לוקח אתו את יצחק שהיה צעיר לימים אך בעל תעוזה. פעם נתפס יצחק בדרך, חזר הביתה חבול ומוכה וימים רבים עברו עד שהגלידו פצעיו. אמא מיררה בבכי, איך אבא מסכן כל־כך את בנו יחידו. אך יצחק אהב את המתח, ההרפתקנות והסכנה.

כמובן שאנשי הבולשת רחרחו מסביב ושמעו על אבא ויהודים אחרים, וכל פעולה היתה כעת מסוכנת שבעתיים.

אחרי שיצחק נתפס הבין שלא יוכל עוד להסתכן זמן רב והחליט לברוח. הוא הצליח לעבור איך שהוא את הגבול לרומניה, ויתכן שבידיעתו של אבא, אולי גם הצליחו לשחד מישהו... יצחק הגיע לפלשתינה א"י. אינני יודעת כיצד השיג סרטיפיקט ובאיזו דרך בא.

אבא הפסיק את פעילותו לזמן מה, אך הנה הזדמן לו שוב עסק ולא יכול לעמוד בפני הפיתוי - ובליל חורף אחד, קר מאוד, נתפס בשעת מעשה בידי חוליית שוטרים. באותם ימים כבר היו יהודים רבים חשודים בהברחות ונרשמו ברשימות השחורות. המצב היה מתוח מאוד וסכנת חיים ריחפה על הנתפסים.

כשנתפס אבא הבינו אנשי הג.פ.או. שבידם דג שמן. חייו של אבא היו תלויים לו מנגד, והנה נאמר לו, שהבולשת מוכנה לשחררו בתנאי שיסכים לשתף אתם פעולה ויסגיר לידיהם מבריחים ותכניות פעולה. אבא הבין שהפעם הרחיקו לכת והמצב רציני מאוד, והרהר בדבר ואמר להם שהוא מוכן לקבל את התנאים...

אבא שוחרר, ולמחרת, כאשר האדמה בוערת מתחת רגליו, עלה על רכבת שנסעה לרומניה, מבלי להגיד לאמא דבר וחצי דבר. דבר מאסרו של אבא עורר בקרב היהודים מתח ופחד, ושמועות משמעות שונות נפוצו, ואנשים ראו הכרח למלט את נפשם, ובאותו הלילה, כשעלה אבא לרכבת, היו בה מספר ניכר של יהודים. בשעות הלילה המאוחרות הגיעה הרכבת לגבול. הנוסעים הרבים התחילו לרדת כאשר לפתע נשמעו שריקות צורמות, ושוטרים רבים ואנשי בולשת בלבוש אזרחי הקיפו את היורדים במעין טבעת חונקת. היורדים היו רבים והמעגל הלך והתרחב. אבא ידע שחייו תלויים בחוט השערה, הוא התכופף, התחיל צועד אחורנית והתנגש בנחשול יורדים שהוסיפו לרדת מן הרכבת והתערב ביניהם. בעזרת החשכה הצליח לחמוק מן הקהל, ובשפיפה עבר לצד השני של הרכבת, קפץ לתוך תעלה שהיתה שם ובזחילה המשיך לכיוון פני הרכבת. בכוח שמתגלה רק במקרים של סכנת נפשות ובעזרת מזל רב, כמובן, המשיך בחשכה וחמק לעבר הגבול - אל החופש.

באותו הלילה הצליחו הרודפים, שקיבלו כנראה ידיעה מראש, ללכוד מספר יהודים ומי יודע מה עלה בגורלם.

כשראו אנשי הבולשת שאבא איננו בין הנלכדים, מיהרו ובאו אל ביתנו כמה שוטרים והתחילו להפוך את הבית ולחפש, וללחוץ על אמא באלימות שתספר היכן אבא מסתתר.

פחד וחרדה נפלו על כל בני הבית, ובייחוד על אמא שבאמת ובתמים לא ידעה מאומה על מעשהו האחרון של אבא.

אחרי שעות ארוכות של חקירה וחיפושים, לחץ, איומים והפחדה, עזבו השוטרים את הבית והותירו אותו הפוך ושבור, ואותנו כולם אחוזי פחד ובוכים... היינו תחת עינם הפקוחה של הבלשים. אמא ושלוש הבנות, טובה, מרים ואני התינוקת, נותרנו בחוסר כל. טובה אפתה עוגיות מקמח כהה מאוד, את העוגיות הרטיבו במים, ובדיסה שנוצרה האכילו את התינוקת. אמא שהתה מחוץ לבית מספר ימים, וחשבה שיפסיקו לבלוש אחרי מעשיה.

ברוב ייאושה ניסתה להגיע לקרוביו של אבא ברוסקי, פילוועריק - פרבר שכן מרוחק למדי. כשהגיעה לשם סוף סוף עייפה וכאובה וסיפרה שאין לה במה להאכיל את ילדיה, אולי יוכלו לעזור במשהו, נתקלה בחוסר אמון מוחלט. פשוט לא האמינו שבבית ברוצקי אין אוכל.
עייפה, כאובה ונעלבת חזרה אמא הביתה, ובבית מצאה שוטר שהבחין בבואה והתחיל שוב ללחוץ שתמסור לו היכן אבא מסתתר.
ככה התנהלו חיינו בפחד ודאגה לאבא שלא נתן סימן חיים ולא ידענו מה עלה בגורלו. עזרה קיבלנו משכנים שבניהם למדו עם טובה בגמנסיה. הם נכנסו אלינו ובידרו את רוחנו העגומה.

אבא ניצל

אבא התקדם מתחנת הרכבת במהירות רבה. השתדל ללכת ליד הקירות והפנה מדי פעם את ראשו לאחור מפחד שמא רודפים אחריו. אחרי שהתקדם כברת דרך ניכרת הבחין בבניין מואר במקצת, כאשר התקרב ראה על חזיתו של הבית מגן דוד. אבא פתח את הדלת, היה זה בית כנסת יהודי, והאור בקע מנר תמיד שדלק שם. הוא צנח על אחד הספסלים ונרדם...
כאשר התעורר כבר האיר השחר. אבא נטל את ידיו ויצא החוצה, הסתכל סביבו והתחיל ללכת.
כאשר עמד לפנות לרחוב הראשון מימין, ראה לפתע אדם צועד וסולם תלוי על כתפו. אבא מיהר ללכת אחריו והשיגו ושאל אותו אם הוא זקוק לעזרה בנשיאת הסולם. האיש מדד את אבא לכל אורכו, כנראה חש משהו, ושאל ביידיש "אתה יהודי"? אבא השיב בחיוב. ושב ושאל, מתי אכלת לאחרונה? לשאלה זו לא היה צריך לחכות לתשובה.
אחרי שאבא אכל ושתה, סיפר האיש לאבא שהוא צבע. אבא אמר לו

שהוא מוכן לנסות ולעזור לו בצביעה. באו שניהם לבניין גדול שבנייתו היתה בשלבי סיום. עלה אבא אחרי האיש לאחת הקומות העליונות, נכנסו למן אולם שבו היו מונחות קורות עץ בצורת שולחן. האיש הכניס לאולם דליי צבע שונים והתחיל לערבב צבעים, לקח מסגרות של חלונות והתחיל לצבוע. אבא עמד מן הצד, אחר כך ביקש שיתן לו לנסות לצבוע. הוא תפס בידו חלון בדרך שרק איש מקצוע יודע לתפוס, והאיש עמד משתאה כאשר ראה את אבא מניח את המסגרת על קורות השולחן ומתחיל לצבוע... בוודאי תהה לנפשו מה מעשה טוב עשה שהקדוש ברוך הוא זימן לו עובד כזה. ההספק של אבא היה מדהים.

מעבידו של אבא דאג לו למקום מגורים, לאוכל ולשכר.תועלת רבה כל־כך הפיק ממנו ורצה מאוד שאבא יתמיד ויעבוד אצלו והתייחס אליו בכבוד ובהערכה. בינתיים סיפר לו אבא באיזו מצוקה הוא שרוי, אין לו ניירות, השאיר בבית אשה ושלוש בנות ללא פרוטה וללא מזון, ואינו יכול בשום אופן לחזור, הוא חייב להגיע לארץ־ישראל להתאחד עם בנו, ולפעול יחד על מנת לחלץ את המשפחה מחרפת רעב.

בעזרת מעבידו הצליח אבא ליצור קשר עם יצחק בארץ, ויצחק מיהר להתקשר עם אמא ומסר לה את הידיעה שאבא חי. זה היה אות החיים הראשון מאת אבא מאז בריחתו. בד בבד התחיל יצחק לטפל בהשגת אישור עלייה לאבא - סרטיפיקט - דבר שהיה כרוך בקשיים רבים, כי ממשלת המנדט הבריטי בארץ אישרה מספר קצוב של אישורי עלייה למספר מועט של יהודים, והערימה קשיים רבים על השגת אישור כזה. חודשים רבים חיכה אבא לקבל את האישור.

אבא עבד בחריצות רבה אצל מעבידו, וזה שמר עליו מכל משמר. אבא הצליח לחסוך מעט כסף להוצאות הנסיעה והמתין בקוצר רוח למועד. יצחק שמר על קשר עם אמא, וכך נקשרה השרשרת - אבא רומניה - יצחק פלשתינה א"י - אמא רוסיה.

אבא הגיע לארץ ישראל, לנמל יפו, כחוש מאוד ומזוודה אחת בידו. ביחד

עם יצחק, שפגש אותו בנמל, נסע לירושלים, ומיד התחיל לעבוד עם יצחק בכל עבודה שנזדמנה, ובעיקר בצבעות.
מרגע שהגיע אבא לארץ לחץ על יצחק לפעול להשגת סרטיפיקטים לאמא והבנות, ולאחד את המשפחה. המאמצים של אבא ויצחק נשאו פרי ואחרי חודשים ארוכים הצליחו להשיג שני סרטיפיקטים בלבד. אנחנו היינו זקוקים לשלושה.
כאשר הודיע לנו אבא שהוא שולח לנו שני סרטיפיקטים רבתה המבוכה בבית. אמא לא ידעה את נפשה. מרים בת אחת־עשרה כמעט, מפותחת ונראתה מבוגרת מגילה, אני הייתי כמעט בת ארבע, נניח ששתינו נוכל לצאת עם סרטיפיקט אחד, השני לאמא, ומה על טובה? לעזרתנו בא הדוד תולה שהזמין את טובה לבוא לגור עם הדודים בעיר הגדולה קיוב, באוקראינה, עד שיימצא פתרון אחר. ואכן טובה נסעה עם הדוד לקיוב ולא היה קץ לשמחתם של הדוד והדודה חשוכי הילדים, שאהבו את טובה אהבת נפש.
לעזרתה של אמא נרתם בחור צעיר בשם זיסייה (יוסף), בנם של שכנים מחבריה־מעריציה של טובה. בחור ער ואינטלגנטי, ששלט בשפה הרוסית, וידע לבוא ולצאת במשרדים השונים ולקבל ולמלא את הטפסים שנדרשו, דבר שאמא לא היתה מסוגלת לעשות. כמו כן צריך היה לחפש אניה המפליגה לארץ־ישראל, וכן לעזור לחסל את כל מה שהיה בדירה.
כשידענו את מועד ההפלגה התחילה אמא להכין דברי מאפה ומאכל שיתאימו להפלגה באניה. לא עלה על דעתה של אמא שתקבל אוכל באניה - ראשית מטעמי כשרות ושנית מחוסר מזומנים. היה עליה להחליט גם מהם הדברים הנחוצים שעליה לקחת אתה לארץ, ואת השאר היה עליה למכור או לחלק לשכנים. זכורים לי כמה כלי נחושת לבישול שהבאנו אתנו, ובכללם קערה (מידנצה) בה היתה אמא מבשלת דגים לשבת, וקומקום מנחושת עם פיה ארוכה, קדרת נחושת לפסח, זוג פמוטים גבוהים מפליז ועליהם פיתוחי פרחים, עוד פמוט נחושת קטן בודד, שלושה גביעי

כסף לקידוש, שעל אחד מהם היה חרוט המשפט "זכור את יום השבת לקדשו". הגביעים היו מכסף רוסי, וכמה כפות מרק מכסף. זהו הרכוש שהבאנו אתנו מרוסיה.
קשה מאוד היתה הפרדה מטובה שנסעה עם הדוד לקיוב. כולנו בכינו ולא ידענו מתי נתראה שוב.

המשפחה מתאחדת

למרים היו זוג מגפיים שחורים מעור, וכאשר נעלה אותם נראתה גבוהה ומבוגרת הרבה מגילה האמיתי, דבר שהדאיג את אמא, כי מרים ואני נסענו על כרטיס אחד באניה, וגם עלינו על סרטיפיקט אחד. אמא ניסתה לשכנע את מרים להחליף את המגפיים והתווכחה אתה ממושכות, אך לשוא. מרים נעלה את המגפיים היפים בעלי העקב הקטן. היו לה שתי צמות ארוכות שחורות כפחם, שאחת מהן היתה קלועה והשניה מפוזרת במקצת, ועם עיניה הירוקות היתה יפהפייה למראה.
סוף סוף הגיע היום המיוחל. הבחור זוסייה ליווה אותנו ולא עזב אותנו עד לרגע שבו עלינו על כבש האניה.
אני חושבת שמחצית העיירה ליוותה אותנו. הפרדה היתה מרגשת וקשה לכולם ומלווה בדמעות רבות. מרים נבהלה כאשר התחילה האניה להתנדנד ולא הניחה לאמא. שתינו החזקנו בה כל הזמן, וגם לשירותים התלוונו אליה. באניה קיבלנו תא אחד ובו שלוש מיטות, מיטה אחת לאמא, ושתיים - אחת מעל גבי השניה - לשתי הבנות. מרים ואני לא עזבנו את אמא ונכנסנו אתה למיטה. בתקרת התא היתה קבועה מנורה שדלקה כל הזמן, דבר שהפריע מאוד, בייחוד למרים, שלא הפסיקה לדרוש כל הלילה שיכבו את המנורה. זכורה לי הדרישה "פאלעש דעם לומפ".
קשה לתאר את ייסוריה של אמא. הנוסעים האחרים רצו לעזור ולא

הצליחו. ההפלגה היתה אמורה להימשך שבועים, אך לרוע המזל נשבר כעבור שבוע ימים חלק מסוים באניה - דבר שסיכן את ההפלגה. רב החובל מסר לנוסעים שכולם נתונים בסכנה. הוא התקשר לשלטונות, מסר על התקלה ונמסר לו שנצטרך לעלות לאניה אחרת ואכן כעבור יומיים התקרבה אלינו אניה אחרת ואחרי עמל רב וצרות שעשינו לאמא, מצאנו את עצמנו בתא גדול יותר באניה אחרת, אוכלים מעוגות החמאה, ומורחים את הלחם בשומן האווזים (שמאלץ) שלקחה אתה אמא כצדה לדרך.
ההפלגה נמשכה כנצח. זוכרת אני כיצד הגענו לנמל יפו והסוורים הערבים, מגודלים ענודי כפיות צבעוניות, ולבושי מכנסיים רחבים, הרימו אותנו, לא בעדינות יתרה, והעבירו אותנו מן האניה לרציף - שם חיכו לנו אבא ויצחק.

<u>הארץ - שכונת בצלאל</u>

הפגישה, לאחר פרדה ארוכה כל־כך היתה מרגשת מאוד. לי היתה זו פגישה מביכה ביותר, את אבא כמעט לא הכרתי, את יצחק בכלל לא. הייתי בת כשנתיים כשעזב יצחק את הבית, ולארץ באתי כמעט בת ארבע. לפני עמד גבר גבוה צעיר וזר - זר לחלוטין. מאחר שהייתי ביישנית מאוד פשוט לא יכולתי להיות בקרבתו. אל אבא התקרבתי ביתר קלות. כולנו דיברנו יידיש. אבא ויצחק הכינו לנו דירה בת חדר גדול ביותר בשכונת בצלאל. מן הדירה הזו זכורה לי רק החצר - מרפסת מרובעת שהיתה מגודרת בשורות פלפונים צלובים, צבועים בצבע ירוק מרגיע.
לאט לאט התרגלתי אל שני הגברים שהסתובבו בבית, וכשאמרו לי לבקש מיצחק אחי שיקנה לחם - אמרתי לו ביידיש, "איציק <u>אייער</u> טוטע האט גיזוגט איר זאלט קויפען א ברויט". כמובן שדיברנו אל המבוגרים בגוף שלישי.

אבא רשם אותי לגן ילדים ששכן קרוב מאוד לביתנו. זה היה הגן של דודה "פולה". פולה היתה הגננת הראשית, אשה פולניה, מגונדרת, לגננת השנייה קראו דודה אסתר, אשה ספרדיה שמנמנה נעימה וחמה.
הייתי גבוהה מבני גילי, בהירת שיער וגוף עם עיניים כחולות בהירות ורגישות.
ימי הראשונים בארץ היו קשים מאוד. עברית כמובן שלא הבנתי. אל הגן התחלתי ללכת בתקופת הקיץ, קיץ יבש מלא זבובים ויתושים שהתנפלו עלי מיד ועקצו אותי בכל מקום, דבר שלא הורגלתי בו. סבלתי מאוד וכמובן התחלתי לגרד ופצעתי את עצמי בידיים וברגליים, פצעים שהשאירו סימנים לזמן רב. אך גרועה מכל היתה דלקת העיניים שנדבקתי בה מן הילדים מיד עם כניסתי לגן, דלקת עיניים שהתפתחה אחר כך לטרכומה, מחלת עיניים קשה ומדבקת מאוד שרווחה אז בארץ, מחלה שקשה ביותר לרפאה ולהיפטר ממנה. אך קשה ביותר היה הטיפול בה. את מחלת העיניים נשאתי במשך שנים. בכל שנות בית־הספר טיפלה האחות בעיני. שהזליפו לעיניים את הטיפות הצורבות כל־כך צריך היה לשפשף את העור הפנימי באבן זכוכית פשוטו כמשמעו. הנחתי את ראשי על ברכי האחות, והיא הפכה את העין ושפשפה את העור הפנימי באותה אבן זכוכית כחולה, ודם ניגר מן העיניים. הטיפול נועד להרחיק את הגרענת שהצטברה בה. אחר כך באו הטיפות. הכאבים היו חזקים כל־כך שלא יכולתי אפילו לבכות.
במשך השנים נעלמו הטיפולים הקשים. אחת התפילות הכמוסות שלי היתה שעיני יתרפאו ולא אזדקק עוד לטיפולים. תפילתי נענתה כשהייתי כמעט בת שתי־עשרה.
פגישתה של אמא עם הארץ היתה קשה ביותר. אשה עדינה ואצילית זו, שומרת המסורת, צריכה היתה להתרגל קודם כל למזג האוויר, לאקלים החדש. ואחר כך - לאורח החיים שניהלו יושבי הארץ, ובעיקר בסביבתה הקרובה.

בשכנותנו התיישבו כמה משפחות של צעירים שעזבו את העיירה שלנו ועיירות אחרות ועלו לארץ כאידיאליסטים ציונים שמרדו בהוריהם, באורח חייהם המסורתיים. כולם היו צעירים שהשאירו ברוסיה הורים מבוגרים או זקנים, בתים ומשפחות ששמרו על המסורת העתיקה, ובאו לארץ לשנות הכל. למרוד בחיים הישנים ולבנות כאן חיים חדשים ומשוחררים.

בארץ שרר מצב כלכלי קשה ביותר, חוסר עבודה חמור, ואותם מאושרים שעבדו קצת השתכרו מעט מאוד, ועם המעט צריך היה להתקיים.

כשהגענו אנחנו כבר היו הצעירים שהזכרתי ותיקים יחסית בארץ, כבר ישבו בה מספר שנים, דיברו עברית, לבשו בגדי קיץ קלים, הלכו לעיר העתיקה לקנות מצרכי מזון בזול, ובעיקר בשר זול. המפגש הזה היה קשה מאוד בשביל אמא - לקנות בשר שאיננו כשר! אצל גויים! הדבר גרם לאמא זעזוע קשה, הלם ממש וסבל רב.

אבא הבין לסבלה של אמא והתחיל לחפש דירה אחרת, שתהיה גם גדולה יותר, וכך הגענו לבתי הורודנא - אל החצר שגרו בה עשרים וארבע משפחות, מרביתן דתיות - חלקן דתיות מאוד שלבשו תלבושת מסורתית, הן הגברים והן הנשים. כדי לא להיות יוצאת דופן בסביבתה החדשה עטפה אמא את ראשה במטפחת, כיסתה את שערה היפה שנשאר מאז עטוף תמיד.

עדינותה של אמא וטוב לבה, הכבוד שרחשה לכל אחד, צעיר ומבוגר ומאור פניה חיבבו אותה על כל רואיה ועוררו הדרת כבוד. חלק מן השכנים קראו לא מדאם ברוצקי, ואכן נראתה כמדאם.

היום אני יודעת שה"חצר" היוותה עולם יהודי מלא בשבילי, בית־ספר חשוב שבו ספגתי ולמדתי הרבה כל־כך.

בית הכנסת

בית־הכנסת היה מעל המדרגות, לא גדול במיוחד אך משך אליו מתפללים מן החצר ומכל הסביבה הקרובה, שהיתה מיושבת בהרבה משפחות של ספרדים ואשכנזים חרדים, ואלה פקדו את בית־הכנסת והיו מתפלליו הקבועים. רב בית־הכנסת היה יהודי יקר בעל הדרת פנים, שופע טוב לב, ר' ישעיהו וינוגרד ז"ל. עד היום זכור לי קולו החם כאשר היה נושא דרשה לפני הקהל בשבתות ובחגים. נושא הדרשה היה לרוב פירוש לפרשת השבוע בתוספת מידרשים שבהם תיבל גם ענייני דיומא. פעמים רבות דברי ביקורת כואבים על המתרחש בארץ ובעולם היהודי. בכאב דיבר ומתוך אהבת ישראל.

בשבתות היו עוברים לפני התיבה מתפללים מבית הכנסת, אך לימים הנוראים היו מזמינים חזן מבחוץ. זכור לי חזן אחד שהתפלל בימים הנוראים, ימים שבהם הייתי מלווה את אמא לבית־הכנסת. יהודי זקן היה, נמוך קומה, שחי כנראה שנים רבות בארצות־הברית, אך נוסח תפילתו היה עסיסי כנוסח תפילותיהם של היהודים בעיירות פולין ורוסיה. עד היום זכורות לי בערגה כמה מן המנגינות שהתאים אותן החזן לקטעי תפילת יום הכיפורים. תפילתו היתה מרגשת כל־כך, עד שנשים רבות התייפחו לשמעה.

לאמא היתה שמלה מיוחדת שלבשה לראש השנה, ואחרת - לבנה עם נקודות כחולות - לבשה ביום כיפור. היה לה מקום קבוע בבית־הכנסת, ולמרות שלא ידעה לקרוא ממחזור התפילה, תוכן התפילה ומשמעותה היו ידועים לה. בייחוד היתה מתרגשת בזמן תפילת "ונתנה תוקף" והיתה ממררת בבכי. תפילתה היתה תפילה שבלב - רק שפתיה נעו וקולה לא נשמע, אך היתה מקמצת את אגרוף היד ומנענעת אותו בטרוניה... כל חייה התפללה, בכל לילה לפני השינה היתה עומדת ליד המזוזה אומרת קטעים מקריאת "שמע" ומוסיפה את תפילותיה ובקשותיה שלה עם האגרוף הקמוץ. והיה לה מה לבקש...

הדרשן

לעתים מזומנות היה פוקד את החצר דרשן ידוע בשם ר' בן־ציון ידלר. יהודי כחוש מאוד, גבוה, זקנו אפור, לבוש בכפתן מפוספס צהוב־שחור, נועל נעליים שחורות ללא שרוכים וגרביים לבנות. כבר באמצע חייו לקתה ראייתו ובמשך השנים איבד אותה לגמרי. כשהתעוור היה מלווה אותו אחד מנכדיו. כאשר הגיע ל"חצר" היו מתאספים סביבו במהירות רבה אנשים מבוגרים וילדים רבים. הוא מצא לו תמיד מקום מוגבה, לפעמים עמד על המדרגות המובילות לבית־הכנסת, וקהל השומעים למטה בחצר. קולו הדהד למרחוק. תמיד דיבר בכאב ובהתרגשות רבה על כך שיהודים רבים מתרחקים מדרך התורה, והולכים בדרכים עקלקלות ומנסים להיות ככל הגויים, ועם ישראל הולך ומתדלדל. הוא כאב את המצב ומירר בבכי, קולו היה עולה ויורד ברטט והיה משמיע דברי איום ליהודים שאינם שומרים את מצוות התורה, תיאר בצבעים קודרים את הצפוי להם בעולם הזה, ובעיקר בעולם הבא. ר' בן־ציון ידלר היה ידוע כאחד הדרשנים הגדולים חסר פשרות. סיפרו שהיה מסתגף בצומות רבים על מנת לכפר על חטאיו וחטאי הדור. זכורים לי ביקוריו כשכבר היה עיוור לחלוטין, זקן ותשוש, אך היה ממשיך לכתת את רגליו מקהל לקהל, מטיף מוסר, אולי יתקנו את דרכיהם...

לא היה אפשר להתייחס לדבריו באדישות. כילדים היתה הופעתו מעוררת סקרנות, אחר כך, כשגדלנו, הביאו הרבה מדבריו לידי מחשבות וחשבון נפש.

יצחק

אבא וגם יצחק, כל אחד בנפרד, מצאו עד מהרה עבודות צבעות. יצחק הצטרף במשך השנים למספר חברים שהתארגנו לקבוצת צבעים, כולם בעלי מקצוע מעולים, וקראו לעצמם "קבוצת צבע". עד מהרה היו כתובת מבוקשת, בעיקר לעבודות גדולות במוסדות. ההתארגנות שלהם העלתה את ערך המקצוע וגם את המחירים.

יצחק סבל מאנגינות חוזרות ונשנות, ובעקבותיהן מכאבים חזקים בפרקים ובעיקר ברגליים. הרופאים המליצו על ניתוח שקדים, ועל־אף שהיה מבוגר היה הניתוח הכרחי. בזמן הניתוח נגרם ליצחק שטף דם ומצבו הידרדר ואולם אחרי מספר שבועות החלים. כאבי הרגליים לעומת זאת, הוסיפו להציק לו כל שנות חייו.

יצחק נשלח פעם מטעם קבוצתו לעזור בצביעת עמודי חשמל לאורך שדרות הרצל בירושלים. היה עליו לעבור בין העמודים, סולם על כתפו האחת ודלי צבע בידו השנייה. והנה, כאשר רצה לחצות את הכביש, הגיחה לפתע מכונית במהירות גדולה ופגעה בו. יצחק נפגע בגבו, הובא הביתה וכולנו היינו מבוהלים ומפוחדים, בעיקר אמא. יצחק שכב במיטה כמה שבועות והחלים.

ליצחק היה חבר טוב בשם שלמה ריבצקי - שניהם נראו מאוד יפה ביחד. יום אחד בא לבקר את יצחק במחלתו, באותו יום הכינה אמא ריבת מישמש - והעמידה את הצנצנת הגדולה על אדן החלון על מנת לקרר את הריבה. מתחת לחלון עמד כסא שספג כנראה קצת מן הריבה, והאורח שלנו התיישב בתוך מה שספג הכסא...

כל הימים עבדו אבא ויצחק קשה מאוד. לפנות ערב חזרו מעבודתם ואז היינו יושבים כולנו מסביב לשולחן לאכול את הארוחה המשפחתית. עוד עומד בפי הטעם של מרק הבשר שבישלה אמא, עם שעועית לבנה, מתובל במעט שום.

ביום שישי בישלה אמא צלי מן החלקים הקטנים של העוף. לחלקים אלו קראה "שאר ירקות". את ארוחת השבת אכלנו כולנו ביחד, אך כאשר חזר יצחק מן העבודה ביום שישי, ואמא ידעה עד כמה הוא עייף, פיצתה אותו בכך שהגישה לו לאכול מצלי "שאר־הירקות" שריחו התפשט בכל הבית, ובתוספת של חלה טרייה, היה זה מעדן מלכים. אנחנו הבנות הבנו שמגיע לו, ואינני זוכרת שאי פעם חשבנו שגם אנחנו יכולות לטעום מן התבשיל לפני הארוחה המשפחתית.

יצחק שאף בכל מאודו להתפרנס מעבודה קשה פחות. כאשר הצטרף יצחק לקבוצת אנשים שרכשו כל אחד מהם שטח אדמה במושב "קדימה" בשרון, התנהלו בבית שיחות וויכוחים בין אבא ליצחק. יצחק קיווה שהפרדס שיטע יכניס לו בעתיד הכנסה נאה ויהיה מקור פרנסה. ואכן למרות שהדבר נראה בתחילה כחזון, הוסיף יצחק להחזיק בקרקע ולשלם בעבורה מסים כבדים, אך כעבור מספר שנים הצטרף לאלה שהפכו את הקרקע לפרדס שעובד בידי חברת "יכין".

כעבור שנים רבות הזדמנתי פעם עם יצחק לביקור בפרדס. קשה לי לתאר את ההתרגשות שאחזה בו כאשר התקרבנו לשטח. הוא הסתובב איתי בין העצים הצעירים, ליטף ממש את העלים, הסיט כל אבן שלא במקומה והתבונן סביב בעינים לחות.

אבא ואמא רצו מאוד לראות את יצחק מתחתן ומקים משפחה. אך הוא משום מה לא מיהר.

ב"חצר" היו משפחות רבות וילדים רבים גדלו בה. עד מהרה מצאתי את מקומי בחברת ילדי ה"חצר" שהרבו לשחק בחוץ בהתלהבות רבה במשחקי ילדים שונים.

למרות שרוב המשפחות היו דתיות מאוד, שיחקנו, כילדים, בנים ובנות יחד. לרוב המשפחות היו ילדים רבים בהפרש שנים קטן זה מזה וכמובן שלא היה זמן להתעסק בהלבשה והנעלה, ופעמים רבות היו הילדים לבושים ברשלנות ולא נקיים ביותר. הבנים לבשו מכנסים עד הברכיים, אחוזים

אחי יצחק

בשלייקעס, גרבים ארוכים לרגליהם עד מעבר לברכיים אחוזים בגומי. לראשם ירמולקה וציציות הזדקרו מתחת לחולצתם. חוטמם של רבים זב, ובתוך התלהבות המשחק לא היה זמן לקנח אותו. הבנות היו מסודרות יותר. הבנות מן המשפחות הדתיות מאוד לבשו גם הן גרביים ארוכים אחוזים בגומי מעל לברך ושרווליהן היו ארוכים. ולרבות מן הבנות היו צמות ארוכות קשורות בסרטים. אחדות כמוני, היו לבושות בבגדי ילדות רגילים ושרווליהן קצרים ורגלינו ללא גרביים, דבר שבשנות הילדות לא הפריע בחברות.

יום אחד, בתוך להט המשחק, שמעתי שקוראים בשמי מן הבית. כאשר מיהרתי לרוץ הביתה, הצטרפו אלי בשורה ארוכה כל "החבר'ה" ששיחקו אתי. נכנסתי הביתה והילדים מחכים לי בחוץ והדלת פתוחה, ומצאתי את הורי ואחי יצחק יושבים על יד השולחן עם בחורה נאה, אורחת שיצחק הביא כדי שההורים יכירו אותה.

כילדה הייתי ביישנית מאוד, אך גם מוסיקלית. שרתי יפה ונכון וגם ניגנתי במפוחית פה. יצחק רצה להתפאר בכישרונותי וביקש ממני לשיר לפני האורחת. מאחר שהייתי ביישנית כל כך ועייפה ממשחקי - סירבתי, דבר שחרה מאוד ליצחק. הוא צבט אותי בגבי ואמר לי בשקט רועם, שאני יודעת לעשות דברים רק מאחורי "התנור".

האורחת, שהפכה להיות גיסתי שושנה, תושבת תל־אביב, הסתכלה עלי ועל עדר הילדים שעמדו בחוץ וחיכו לי, ונבהלה, היא לא הכירה מקרוב אוכלוסייה כזו, ילדים עם פיאות, ירמולקה בצד וחוטם זב. זכור לי שלפני לכתה אמרה ליצחק שצריך להציל את הילדה מכאן...

זמן קצר אחרי הביקור התחילו להתכונן בבית לחתונה. החתונה נערכה באולם של בית הספר "תחכמוני", ששכן מול ביתה של דודה טובה. בביתה ערכו אפוא את כל ההכנות. הוזמנה מבשלת שבישלה סוגי בשר שונים ומיוחדים, נקנו עוגות מובחרות, ופירות הכינו בארגזים מן המובחר שבמובחר, ובכמויות נכבדות. ואכן הגיעו אורחים רבים, והכיבוד היה רב והשתייה כדת, והשמחה נמשכה עד השעות הקטנות של הלילה.

יצחק ושושנה

יצחק עבר לגור בתל־אביב. זמן מה עבד בצבעות, אחר־כך קיבל את העבודה של שושנה בגבייה במגן דוד אדום. התפקיד הצריך הליכה מרובה על רגליו הכואבות (כלי רכב צמוד לא היה באופנה אז), ומדי פעם עשה גם עבודות סיד וצבע.

יצחק ושושנה גרו בדירה קטנה בקומת קרקע ברחוב גורדון בתל־אביב, ושושנה, כעקרת בית חרוצה מאוד, הצליחה להפוך את הדירה הקטנה לנעימה ביותר. שם נולדו שתי הבנות בנימינה ודליה, והבית ובעליו אירחו הרבה אורחים, בני משפחה ואחרים.

יצחק היה אדם רגשני מאוד, בזאת דמה לאמא. מכל התרגשות קטנה נתמלאו עיניו דמעות. אהבתי מאוד את חיוכו שהיה עצור, הוא חייך בעיניו יותר מאשר בפיו.

יצחק עבד לפרנסת משפחתו בעבודות שלא אהב, ולכן דבק כל־כך בפרדס ולא רצה למכרו, למרות שדיברו על כך, בגלל ההוצאות הגדולות, המסוי וכו'. הוא קיווה שיום יבוא והפרדס ישא רווחים.

שושנה חשבה אחרת, חשבה שכדאי למכור נכס שאינו נושא רווחים אלא דורש הוצאות רבות שקשה לעמוד בהן. אם ימכרו אותו יוכלו להחליף את הדירה שהיתה מאוד לא נוחה.

אמא מנהלת חשבונות

למרות שאמא לא ידעה לקרוא ולכתוב, כי אביה אסר על בנותיו ללמוד, איסור שהיה מקובל באותם ימים בקרב המשפחות הדתיות קיצוניות, היתה מנהלת את חשבונותיה מתוך הזיכרון. אל ה"חצר" באו רוכלים רבים והציעו את מרכולתם לכל השכנים. יהודי בוכרי מכר בדים ואמא קנתה ממנו בתשלומים. הוא נשא על כתפו בדים שהיו מקופלים בתוך סדין, היה מתיר את הקשר של הסדין ומוציא מתוכו בדים שונים בשלל צבעים. היתה לנו

תופרת, ולחגים ולהזדמנויות שונות היינו מקבלים בגדים חדשים. יהודי פרסי מכר דברי סידקית שהיו סדורים בצורה מיוחדת הן במזוודה שנשא בידו והן בקופסת עץ קשורה בחגורת עור שהיה לובשה על צווארו. אמא קנתה ממנו גומי, כפתורים וחוטים, סיכות וכל שהבית נזקק לו ושילמה בתשלומים. ערבי מחברון הגיע ל"חצר" ומכר סבון כביסה בחתיכות מרובעות. הוא היה מסתובב ועל חמורו הסחורה בשני כיסי שקים משני צדי החמור, והיה מכריז "סבון, סבון". אמא קנתה ממנו סבון לכביסה ושילמה בתשלומים. תמיד ידעה בדייקנות כמה היא חייבת לכל אחד. מעולם לא טעתה. המוכרים כיבדו אותה מאוד, אמרו שאינם צריכים לרשום ולנהל את החשבון כי אמא עושה זאת בנאמנות.

טובה אחותי

טובה נסעה לקייב אל הדוד והדודה שהיו חשוכי ילדים. לפני בואה מילאו הדודים את הבית בכל המעדנים שטובה אהבה. שהייתה של טובה בביתם מילאה את חייהם שמחה. הם חרדו לשלומה ודאגו לכל מחסורה ושמרו כל צעד שעשתה. טובה היתה מוכשרת מאוד והיתה היחידה במשפחה שלמדה בעיירה בגמנסיה.

אבא לא הבין שיש תלמידה בבית שיש לקנות לה ספרי לימוד ותלבושת אחידה. בעניינים האלו היתה טובה מקופחת. בקייב הבינו לצרכיה ולמאוויה יתר על המידה. טובה התכוננה להיות גננת ולמדה בכיוון זה.

ככל שחלפו הימים, השבועות והחודשים נקשרו הדודים אל טובה, וטובה בחושיה הבריאים, הבינה שהזמן שחולף והקשר שמתהדק מזיק לכולם. עם כל המותרות והאהבה שהיתה עטופה בהם התעוררו בה געגועים עזים להורים ולמשפחה. היא שיתפה את חברתה בתחושותיה ושתיהן סברו שהיא חייבת לפעול בסתר, ליצור קשר עם המשפחה בארץ־ישראל, כדי שיטפלו

בעניין הבאתה לארץ אל המשפחה. רק כעבור שנתיים נתאפשר לה להגשים את שאיפתה, אבל איך אפשר לעזוב את הדודים, ששהייתה אתם שינתה את חייהם ומילאה אותם באהבה ושמחה, והניתוק יגרום להם תחושת אבדן? ואולם הגעגועים להורים היו חזקים מכל וכעבור שנתיים הגיע הזמן לעלות ארצה.

הדירות שמתחת לדירתנו היו סמוכות לכביש. באחת מהן גרה תופרת בשם אלישבע, אשה נאה ובודדה. אמה קירבה אותה כמו גם אחרים, והיא תפרה את שמלותינו. פעמים רבות הייתי יושבת על־ידה ומתבוננת בה בעבודתה. היו לה ז'ורנלים עם תמונות של נשים יפות הלובשות בגדים יפים ומיוחדים. אהבתי לדפדף בז'ורנלים אלו בהנאה רבה, לראות את הנשים הצעירות והיפות והבדים והשמלות היפות והמגוונות. יום אחד הייתי בביתה כאשר שמעתי לפתע צעקות מן ה"חצר". עליתי בריצה במדרגות וראיתי אנשים רבים מתקבצים על־יד דירתנו, ובאמצע אמא צועקת ובוכה ומחזיקה בזרועותיה בחורה צעירה בוכייה.

בקושי הצלחתי להבקיע לי דרך בין כל המתקהלים ולהתקרב לאמי. החזקתי בשמלתה, ואז התברר שהבחורה שבזרועותיה של אמא היא אחותי טובה, שהגיע זה עתה כעולה חדשה מרוסיה, וזוהי הפגישה בין אם ובת שהיו מנותקות זו מזו עקב הנסיבות במשך שנתיים. עם בואה של טובה התאחדה למעשה המשפחה, חוץ מאחותי תמר ומשפחתה.

יצחק היה מבוגר מטובה בשנתיים. הוא לקח את טובה, שנקראה בקרב מכריה וחברותיה גניה, תחת חסותו. טובה היתה צעירה, יפה, חברותית ומושכת ושרה יפה מאוד, ויצחק, כאח בוגר, חש שהוא צריך לשמור על אחותו הצעירה ממנו.

לטובה היו שלוש חברות טובות מן הגימנסיה ברוסיה שעלו כולן לפניה. כאן בארץ הלכו ביחד לשיעורי ערב בעברית. טובה רצתה מאוד לממש את שאיפתה להיות גננת, ולכך כמובן היתה צריכה קודם כל לרכוש את השפה העברית.

טובה ושמחה

ערב אחד, כשהלכו שלישיית החברות לשיעורי העברית, פגשו בחור צעיר נחמד. הוא התחיל להיכנס לביתנו, נתחבב מיד על אבא ואמא כאחד, וחש את עצמו בבית. שמחה היה ספורטיבי מאוד, רזה וגמיש והפגין תרגילי אקרובטיקה.

שמחה היה מפולוניה שברוסיה ועלה עם אחיו ארצה על מנת להצטרף לאחיהם הבכור שחי בקיבוץ קרית ענבים. שאר בני המשפחה היגרו מפולוניה לארצות־הברית. שמחה שהה בקיבוץ זמן קצר בלבד ועד מהרה החליט שמקומו בעיר. הוא מצא עבודה בתנובה כמחלק חלב, עבודה קשה שבה נדרש להשכים באשמורת הבוקר, לקבל שני כדים גדולים מלאים בחלב וללכת ברגל לחלק אותו לעקרות הבית הגרות בקומות הנמוכות והעליונות של הבתים.

שמחה עבד קשה והרגיש בודד מאוד בארץ. כאשר נכנס לביתנו החם לא רצה לעזבו עוד. הוא חיזר אחרי טובה בעקשנות, אך היא, לבה היה נתון לבחור נאה שחיזר אחריה ברוסיה והוסיף לשלוח לה מכתבים לארץ. שמחה חש שבאם לא יציע לטובה נישואין, תוסיף לחשוב על חברה היפה ברוסיה שהיגר בינתיים לאמריקה. ואכן חיזוריו העקשניים של שמחה נשאו פרי וכעבור מחצית השנה בלבד התחתנו.

החתונה נערכה ב"חצר" בערב שבת קודש, החופה נערכה בערב שבת ובשבת היו בבית ארוחות חגיגיות בהשתתפות בני המשפחה ואורחים קרובים מאוד, אך השמחה הגדולה, ה"נשף", התקיים במוצאי שבת.

בימים ההם שרתה רוח חלוצית וצעירה בקרב התושבים. כאשר שמעו העוברים ושבים שירה או נגינה עולה מאיזה בית נכנסו אליו. הצעירים הצטרפו לריקודים, בעיקר ריקוד "ההורה" שהדביקה את כל הנאספים שרבו מרגע לרגע. כך היה גם ב"נשף" החתונה של טובה. כל מה שזכור לי הם מעגלים מעגלים של רוקדים בחצר החיצונית. תקרובת הוגשה מדי פעם, אך מה שראית - בלוריות מתעופפות ושמחה ושירה עד אור הבוקר.

כשנכנס שמחה לביתנו התחלתי ללמוד בבית־הספר בכיתה א', ילדה קטנה.

אמא היתה כבר אשה מבוגרת וכמעט ולא ידעה את השפה העברית וטובה ושמחה שימשו לי אחות ואח גדולים ופרשו עלי אפוטרופסות בכל הקשור לבית־הספר. זכורות לי חוברות הציור הראשונות שקנו לי, שבהן ציירתי את אליעזר עבד אברהם מביא את רבקה וכולם רוכבים על גמלים.

מדי פעם בפעם התארחו אצלנו ידידי המשפחה מתל־אביב. האשה, גיטלה, נקראה גיטלה מוטיס, כלומר גיטלה של מוטי (שם בעלה). האשה התחילה לסבול מכאבים קשים ומהתקפות שמקורם לא היה ברור. באותם ימים פעל בירושלים בית־החולים הגרמני שנבנה וגם נתמך בידי הגרמנים. היום שוכנת בבניין הזה מחלקת היולדות של בית־החולים "ביקור חולים", וגם מעבדה מסוימת של "הדסה". בבית החולים הגרמני עבדו רופאים מומחים וחולים רבים מכל קצוות הארץ באו לדרוש בעצתם, ביניהם גם ידידתנו גיטלה מוטיס שבאה בלווית בעלה לחפש מזור לסבלה. הם התאכסנו בביתנו.
הרופאים קבעו שעל ידידתנו לעבור ניתוח וכמובן שעליה להתאשפז מיד. ואכן אושפזה, ובעלה היה מבקרה ועושה את דרכו מירושלים לתל־אביב שוב ושוב.
מאותם ימים זכורה לי הסטירה הראשונה והאחרונה שקיבלתי מאבא. היה זה בשעת אחר צהריים, כאשר אבא ואמא ומוטי של גיטלה התכוננו ללכת לבקר את החולה. ואני התעקשתי להתלוות אל ההורים ודי נדנדתי להם ולא רציתי להישאר בבית. אבא כעס וסטר לי... הסטירה לא הכאיבה, אך זכרה שמור עמי עד היום.

מאז שהגענו ארצה חלתה אמא מדי פעם בפעם, ותמיד היה צורך להזעיק רופא. אמא התאוננה על מיחושים וכאבים קשים בבטן. במשפחה סיפרו שגם ברוסיה סבלה מאותם מיחושים והתקפים והרופאים לא הצליחו לאבחן את הסיבה. פעם, בזמן התקפה אחת כזו, נלקחה אמא לבית־חולים "הדסה" ואבחנו אצלה אבני מרה.

אמא אושפזה ואחרי סידרת בדיקות עברה ניתוח של אבני מרה. הוציאו לה "שקית" עם 127 אבנים, אמנם רובן קטנות מאוד, אך 127 אבנים, זה לא דבר ששומעים עליו בכל יום.

טובה לקחה אותי לבקר את אמא בבית־החולים ששכן אז בבניין שהפך אחר־כך לבית ספר מקצועי לבנות "סליגסברג". לילדים היתה הכניסה אסורה, ואני נשארתי בחצר בית־החולים. כאשר יכלה אמא לרדת מן המיטה, יצאה למרפסת ואני יכולתי לנופף לה שלום מן החצר למטה. במשך שנים סיפרה אמא על שני הרופאים המהוללים שטיפלו בה - רופא פנימי הד"ר שק וד"ר וונדרליך המנתח. תמיד ציינה את כושר האבחון המופלא של הרופא, ברגע שהניח את כף ידו על המקום הכואב אבחן מיד - זהו. מגע כף היד הגדולה והביטחון שהקרין הקלו את הכאבים והשפיעו גם על הסכמתה לעבור את הניתוח.

אחותי מרים

מרים היתה נערה יפה ואחר־כך נעשתה בחורה יפה מאוד. גוף נאה וחטוב, עיניים ירוקות יפות, אך התקשתה להגות ולקשר אותיות ומלים מסוימות. מרים היתה פיקחית מאוד ופיתחה רגישות וחשדנות ואתם הרבה כעס ומרירות. מרים אמרה תמיד ובצדק, שהיא אינה כמו כולם. בבית סיפרו שכשהיתה מרים בת חמש שנים לערך, נכנס לביתנו ביום שלג כבד אדם זקן מאוד לבוש בגדים מוזרים. הוא ביקש נדבה, מרים נבהלה מאוד מן הדמות, נתקפה בהלם והפסיקה לאכול. היא לא אכלה במשך שישה שבועות, ובבית חשבו שהילדה אבודה. אחר כך חזרה לאט לאט לאכול, אך מאז סיפרו, לא דיברה טוב ונעשתה עקשנית וקשה.

במשך השנים הבנו שחלק מן הבעיות והמוזרויות נובעים מליקוי השמיעה. אולי זאת היתה הסיבה שהתקשתה להגות מלים מסוימות. אילו היו מבחינים בליקוי השמיעה בילדותה, ואילו היה אפשר לטפל בבעיה כפי שניתן לעשות בימינו, ייתכן שהלקוי היה פחות חמור, ואולי היתה בריאה

יותר. אמא חשה בדאגה רבה את המתרחש בבית, וניסתה בכל כוחה לעשות משהו...

באחת הדירות התחתונות שליד הכביש גרה משפחה בשם אלקוניק, משפחה שעלתה מפולין. האב והבן הבכור עבדו כנגרים, אך העבודה היתה מועטת והמשפחה שגדלו בה גם שלוש בנות, חיה בדוחק רב. הבת הגדולה שלמדה בסמינר - נמוכת קומה ועגלגלה, טובת לב וסבלנית - נעתרה לבקשותיה של אמא והתחילה ללמד את מרים לקרוא ולכתוב. רצונה של מרים לדעת היה עז וגם התמדתה. הסבלנות והשקט של המורה רבקה היו נדירים, ממש מופלאים, אך הנערה שלנו לא הצליחה לקלוט הרבה. רבקה אלקוניק לימדה את מרים במשך שנים אחדות. אמא היתה משלמת לה כל מה שביקשה. היא לא ידעה לבקש, ואמא היטיבה אתה בכל מה שיכלה. מרים ישבה הרבה עם המחברת, חזרה וכתבה את שמה ושם משפחתה וכן חזרה ושיננה וקראה מן הספר - ספר קריאה מנוקד לילדים. קראה בקול רם כדי לשמוע את עצמה, וכן כדי שבני הבית הבית ישמעו. קשה לתאר את סבלה של מרים.

בסופו של דבר הייתי אני, ילדה קטנה שגדלה בבית בעייתי, עם אחות כזאת, מטרה לכעסה וקנאתה. כל יום, כל שבוע, כל חודש ושנה שעברו ואני גדלה ומתפתחת הוכיחו למרים כמה היא שונה וגרמו לה ייסורים ועלי הוציאה כמובן את כעסה וקנאתה במכות וקללות. קשה היה לשתינו, אך אמא ואבא סבלו יותר.

כל זמן שהיתה בין כותלי הבית היה הדבר נסבל איכשהו, אך ברגע שיצאה החוצה, בין השכנים, התפתחו בה רגשי נחיתות חזקים, ועל מנת להסתירם לא היתה מסתכלת לעבר השכנים, או שהיתה מגלה כלפיהם כעס וזלזול, וסיננה בין שיניה קללות והעליבה אותם. מרים היתה אומרת שצוחקים עליה ופיתחה שנאה ופרנויה.

ממול דירתנו גרה משפחה אחת. אם המשפחה היתה נמוכת קומה ופוזלת בשתי עיניה, בהחלט לא נאה. אשה זו היתה נשואה לגבר נאה, גבוה

ובלונדיני ועדין, גם זה עורר את קנאתה של מרים, והיא לעגה לאשה, עשתה לעומתה תנועות מכוערות וקיללה אותה. השכנה הזאת היתה משכילה, ידעה כמה שפות והיתה עקרת בית נקייה ומסודרת. כמובן שידעה שאינה יפה, אך כלפי חוץ הבליטה תמיד את ידענותה. היא היתה מעין לשכת מודיעין ב"חצר". ידעה את כל צרותיה ובעיותיה של כל משפחה ומשפחה. תמיד היתה עסוקה. אם לא בניקיון ובישול, אזי עסקה בסריגה ודיבור. ישבה על מפתן דירתה ופטפטה עם שכנות שהתקבצו מסביבה. מרים חשבה כמובן שמדברים עליה ומסתכלים עליה, שהיא נושא השיחה. כלפי השכנה הזאת פיתחה שנאה מיוחדת. לא יכלה לעבור על ידה מבלי לסנן כמה קללות. השכנה לא טמנה את ידה בצלחת וגם פיה הפיק מרגליות, לעתים קרובות היינו צריכים לעמול כדי לרסן את מרים ולהשפיע עליה שתשתוק ותיכנס הביתה על מנת שהדברים שהטיחה לא יביאו לידיה קטטה של ממש.

כזה היה יחסה גם כלפי השכנים האחרים. הדברים הוחמרו מאוד ביום הכביסה, שאז התבצעה כל העבודה בחצר שלפני הבית. בבוקר היתה באה הכובסת ומקבלת את הכביסה שהושרתה כבר בלילה שלפני הכביסה בגיגית מים חמים עם חומר כביסה, בעיקר פתיתי סבון. למחרת היו שמים את הכביסה בדוד מים שעמד מעל פרימוס גדול דולק בלהבה חזקה, כשרתחו המים עם הכבסים היו מוציאים את הכבסים עם מקל מיוחד לתוך גיגית. הכובסת היתה משפשפת את הכביסה ומכניסה אותם לאמבטיית מים קרים לשם שטיפה. את הכבסים הלבנים היו משרים גם במי עמילן שעורבב בתמיסת כחול כביסה שעשה את הכבסים לבנים יותר ומוכנים לגיהוץ. את הכבסים היו סוחטים מן המים ומן העמילן, מכניסים לקערות, ותולים על חבלים שנמתחו לרוחב ה"חצר" ונתמכו על־ידי קורות עץ. כמובן שלא היינו היחידים שכיבסו באותו היום וגם שכנים אחרים מתחו מבעוד יום חבלים ותלו כביסה. היה מספיק מקום לכולם בחצר הגדולה הזאת.

יום הכביסה היה יום עינויים למרים ולכולנו. נשמנו לרווחה כשהוכנסה הכביסה הביתה על מנת להכינה לגיהוץ והחבלים הוסרו.

מול דירתנו מצד שמאל גרו זוג קשישים, אנשים זקנים מאוד ובודדים. מאחר שאמא האירה פנים לכולם, היה השכן הזקן נכנס אלינו לעתים קרובות כדי ללגום כוס משקה חם. זה היה יהודי קטן ונקי, מסודר להפליא. לבש חליפה ארוכה כהה, לראשו כובע קסקט קטן, נוסח הרוסים. עטור היה בזקן קטן לבן לבן. כשהוגשה לו השתייה, מים רותחים עם מעט חלב, היה שופך חלק מן המשקה לקערית קטנה, מכניס לפיו חתיכה קטנה של סוכר גביש שהיה מוכן קודם לכן, ושותה בשקיקה, ומשמיע קול הנאה עם כל לגימה. יהודי עדין עדין, שאמא שמחה לגרום לו כמה רגעי אושר. ואכן נהנה להיכנס לביתה.

ר' זיסי

השכן מצד ימין היה יהודי זקן מן העיירה שלנו שהגיע ארצה אחרינו. על עלייתו סיפרו בבדיחות הדעת, שכאשר החליט לנסוע לארץ ישראל הצטרף לקבוצת גברים. כאשר עלו לאניה החליטו חברי הקבוצה לעשות קומונה. כולם היו יהודים גדולים, שאהבו וידעו לאכול, לכן קנו והכינו הרבה מצרכי מזון ומשקאות, והחליטו שכל ההוצאות יתחלקו בין כולם.
השכן שלנו ר' זיסי קליינמן הצטרף אליהם. ר' זיסי היה יהודי גדול, רחב מידות. זקן ארוך עיטר את פניו. הדבר שבלט ביותר בפניו היו לחייו האדמומיות תמיד, ועיניו הנוצצות. היתה לו ליהודי הזה חזות שמחה.
כאשר הפליגה האנייה התחילו אנשי הקבוצה להכין להם ארוחות דשנות, אכלו ושתו כיד המלך. היהודי שלנו ר' זיסי, שכינו אותו זיסקאלע, ישב אותה שעה בצד, מרח שתי פרוסות לחם בשמאלץ ושום... לא הצטרף

לסועדים ואכל ביחידות. כאשר הסתיימה הנסיעה ישבו כל חברי הקבוצה, חישבו את ההוצאות וחייבו בהן את כל חברי הקבוצה. כמובן שגם מיודענו ר' זיסי חויב, למרות שעמד והתייפח קשות "אבל לא אכלתי ולא נהניתי" - לא עזר לו דבר, היה עליו לשאת בהוצאות למרות שהדיר עצמו מן ההנאות...

לר' זיסי היתה חנות מכולת ברחוב הראשי במחנה יהודה, חנות שנוהלה אחר כך בידי בנו בכורו.

אמא חולה

למרות ניתוח שעברה הוסיפה אמא לסבול. היו לה מיחושים בחזה, סבלה מכאבי ראש חמורים, שיעול מטריד עם ליחה ועוד. כעבור זמן התברר שסבלה מאנגינה פקטוריס. אמא דרשה אצל הרופאים. זכור לי ד"ר אביגדורי מרחוב החבשים, הד"ר קלביאן - רופא ארמני ששמו התפרסם בימים ההם, מרפאתו שכנה ברחוב שמעון בן שטח, בבית הנושא על אחד מכתליו שלט ובו נאמר שזאב ז'בוטינסקי התגורר בבניין הזה. הד"ר פרופר מרחוב הנביאים וד"ר הלוי מרחוב המלך ג'ורג'.

ד"ר הלוי היה לא רק רופא, אלא גם הפסיכולוג שלה וידידה. בכל שעה קשה, ותמיד היתה כזו, היתה אמא מבקרת אצל הרופא, ומספרת לו על הבעיות הקשות עם מרים, דבר שגרם לאמא סבל רב. גופה של מרים התפתח, ואמא חרדה לעתידה. ההתרגזויות, הצעקות, הקללות, היו מעשה יום יום. אמא היתה בוכה רבות מחמת הבושה והשתדלה לא לספר לאבא על סבלי, כי אבא היה מגיב ביתר תוקפנות וכעס. אמא היתה מבקרת אצל רבנים על מנת לקבל ברכות או קמעות - אולי זה יעזור. היתה מחכה שעות ארוכות לפני חדרו של רבי זה או אחר עד שהצליחה להכניס לרבי על־ידי השמש פתק ובו מפורטות בקשותיה וצרותיה, וחיכתה לברכה...

כאשר התאוננה אמא על כאבי ראש בלתי פוסקים עשו לה בדיקות והתברר שהיא סובלת מלחץ גבוה בעיניים - גלאוקומה - ונותחה בשתי עיניה בבית־החולים של ד"ר טיכו המפורסם. אל הד"ר טיכו הגיעו חולים מכל קצווי הארץ וגם מחוץ לארץ, בני כל הדתות והצבעים. התושבים הערבים העריצו אותו מאוד, שמו התפרסם בארצות ערב השכנות ורבים מהם באו אליו לטיפולים ואשפוזים. באולמות בית־החולים הסתובבו גם בני משפחות החולים וילדים קטנים רבים שסירבו להיפרד מן האם או האב החולה.
מיום שנותחה בעיניה נזקקה אמא לטיפולים יומיומיים בעיניה, טיפולים שגרמו לה מדי פעם דלקות וסבל. מאז גם הרכיבה משקפיים.
אל מרפאתו של הד"ר טיכו הגעתי לראשונה ביום שפרצו מאורעות 1929. הייתי ילדה קטנה באותם ימים, אך זכורה לי היטב תחושת המתח ששררה באוויר. זה היה יום שישי ואני התלוויתי אל אבא לשוק מחנה יהודה. ערבים וערביות מעטים ישבו על שפת המדרכות (תמיד היו באים בהמוניהם), על־יד הירקות והעלים השונים שהציעו למכירה. ראיתי גם סכינים שלהבם התנוצץ באור השמש ומוטות ברזל. באותו ערב ממש התחילה התקוממות הערבים בעיר העתיקה. רק כעבור שנים, כאשר רבו המאורעות והמלחמות בארץ, נזכרתי בתמונה שראיתי בשוק מחנה יהודה באותו בוקר של יום שישי. בליל שבת שמענו התפוצצויות ורחש לחש עבר בין השכנים: הערבים מתקרבים.
את דלת הבית נהגנו לנעול במפתח גדול, ובנוסף לו היו נוהגים הכל לחסום את הדלתות במוט ברזל שהונח לרוחב הדלת, נעוץ בשני שקעים שהיו קעורים בקיר מזה ומזה. למרות אמצעי זה החליט אבא, שזכר הפוגרומים ברוסיה היה שמור עמו, שכל בני הבית יעלו אל השכנים שגרו בקומה השנייה, על יד בית הכנסת. את ליל השבת עשינו נפחדים בביתם של השכנים, ואבא והשכן מתכננים כיצד ינהגו אם חס ושלום יתקרב האויב.
המתח נמשך עד אחרי שבת, ואז פתאום התנפחו לי העיניים ודלקת קשה מאוד תקפה אותי, חוץ מן הטרכומה בעיניים ופצעים קשים שהיו לי

ברגליים כתוצאה מעקיצות ואלרגיות. אבא נשא אותי אפוא על כתפיו וכך הגענו בפעם הראשונה אל מרפאתו של ד"ר טיכו.

שותפים

מרים היתה ממונה על הסדר והניקיון בבית. כאשר עזרתי אני בעבודה כל שהיא אמרה תמיד שאני עצלה ואיני מנקה טוב ומשאירה את כל הלכלוך. דבר אחד השאירה לי לנקות ברצון ובתחושת נצחון - את בית השימוש.

בית השימוש היה במרחק כשמונה או עשרה מטרים מן הבית. היה קטן מאוד ועלו אליו במדרגה אחת. רצפת בית השימוש היתה מבטון יצוק ובאמצעה היה קעור חור גדול ומעליו מושב עץ נייד. מים זורמים לא היו והיינו הולכים אל בית השימוש ודלי מים בידינו. בנוסף על כך היינו שותפים לשירותים האלו עם שכנים, זוג אנשים קשישים. הבעל, ר' יונה לפין, תלמיד חכם שעסק באיסוף ספרי קודש ומכירתם לאספנים. כל מי שנזקק לספר נדיר היה מוצאו אצל ר' יונה, שכל קירות ביתו היו עטורים בספרים.

ר' יונה היה עטור זקן קטן, לעיניו הרכיב משקפיים בעלות מסגרת זהב. כל ישותו אמרה טוב לב, ועיניו, מבעד למשקפיים, חייכו לכל. דיבורו היה בשקט בנחת ובחום. כאשר נפגשתי אתו מדי פעם בחצר, היה עוצר אותי, שואל מה אני לומדת, ובוחן את בקיאותי בפרשת השבוע. היה ספוג ידע ואהבת ישראל אך לא הבליט זאת. אנשים כיבדו אותו, ובעיקר צעירים. בשבת, כאשר היה נתקל בו ברחוב בחור עם סיגריה בפיו, היה ממהר להסתלק מפני כבודו של ר' יונה שמעולם לא העיר או הקניט. אורך רוחו היה למופת.

אשתו צ'רנה היתה ההפך הגמור. אשה גדולה, שערה אדום ומבצבץ מבעד לשולי מטפחתה. נמשים כיסו את פניה, אך בעיקר הכירוה שכניה כחדת

לשון. חשבה עצמה לחכמה וידענית, ואכן היתה. אהבה לדבר על פוליטיקה. עם אמא היתה ביחסים טובים מאוד, כמו כולם, אך עם שכנים אחרים לא הסתדרה, ונשים, בעיקר, לא אהבו אותה.
עם זוג קשישים זה חלקנו את בית השימוש ומרים היתה אומרת שגם השכנה צריכה לנקות את בית השימוש.
יום שישי אחד חזרתי מבית הספר עם אחת מחברותי שביקשה לקחת ממני מחברת כל שהיא. היתה זו רות שפירא, לימים אחת הקרייניות הראשונות והחשובות ברדיו של "קול ישראל". בחצר שליד הכניסה לבית שלנו עמדו שני דליים מלאים מים, מברשת וחומרי ניקוי. וברגע שפתחתי את הדלת האיצה בי מרים למהר ללכת לנקות את בית השימוש. עם מרים לא היה כדאי להתווכח. לקחתי את הדליים וחומרי הניקוי וכן את המפתח, ומיהרתי למלא את שביקשה. תמיד עשיתי זאת בצורה יסודית מאוד. הפכתי את המושב, שפשפתי במברשת מבפנים ומבחוץ וכן את הרצפה. לא חסכתי במים. הפעם השגיחו על עבודתי. בעיני חברתי רות היתה כל הסיטואציה הזאת חוויה משונה, שכן גדלה ברחביה, שכונת יוקרה, בבית גדול ומרווח, מודרני בימים ההם. אמא שלה היתה רופאת שיניים ואביה מהנדס...

חצר הבית שלנו שימשה אותנו רבות. בחצר הקטנה שלפני הבית ישבנו אני וחברותי כתשנו זיתים ירוקים על אבנים והכנו אותם לכבישה. אבא אהב להכין הרבה ובגדול. את הזיתים צריך היה לכתוש ולזרות עליהם מלח. אחר־כך להוסיף מים ולהחליפם כדי להוציא את המרירות מתוך הזיתים. רק כאשר פגה מהם המרירות היו מכניסים את הזיתים לכלי חרס גדול עם מלח, לימון, פלפלים חריפים ומים, והיו מחכים שייכבשו. בביתנו לא היו אכלני זיתים, ולפעמים לא הכנו אותם כראוי והזיתים העלו עובש ונאלצנו לזרקם - אך מן העבודה נהנינו.
בחצר היו מכינים גם קוסקוס. אשה מעולי טוניס היתה עוברת בחצר, נפה מיוחדת בידיה, ומכריזה: "קוסקוס, קוסקוס". ושכנים היו מזמינים

אחותי מרים

אותה על מנת להכין את אותם כדורים זעירים שקראו להם קוסקוס - בעבודת יד בבית.
נתנו לאשה קמח, סולת וביצים ובידיים חרוצות ואמונות, עם הנפה והגיגית המיוחדת, היתה מוציאה מתחת ידיה גרגירים זעירים ולאחר ששטחו אותם על סדין בבית היו מתייבשים, ומוכנים לבישול, והיו תוספת טעימה לבשר ומעדן בפני עצמו.
אטריות הכינה אמא בעצמה. אהבתי לראות כיצד היא מרדדת במערוך את הבצק שהכינה קודם לכן, אחר־כך היתה מגלגלת אותו פעמים אחדות ובסכין חדה חותכת ופורסת דק, כמו שפורסים בצל, ושוטחת את האטריות על מפה לבנה או סדין על אחת המיטות של ההורים. מפעם לפעם הפכה את האטריות על מנת שייטיבו להתייבש, ואחר־כך הכניסה אותן לתוך קופסאות אכסון סגורות היטב. היו אלה אטריות ביצים אמיתיות, מעשה בית לתפארת.
את הדגים לשבת קצצו על קרש עם קוצץ ממתכת בעל להב חד וידית עץ. עבודת הקיצוץ היתה רבה, דפקו על הדגים והבצל עד שהיה דק. רק אחר־כך היו מעבדים את התערובת בביצים ותבלינים, קורצים קציצות ומבשלים ברוטב בצל וגזר שהוכן מראש. לאמא היתה קערת נחושת מיוחדת שהביאה מרוסיה, היתה מבשלת בה את הדגים ומשאירה אותה גלויה בעת הבישול. אהבתי לראות כיצד היתה קורצת את הקציצות בידיה העדינות והזריזות, שהיתה מרטיבה אותן במים מדי פעם בפעם. אמא נתנה לאוכל להתבשל לאט לאט, היתה טועמת מדי פעם, מוסיפה את שנדרש, מיטיבה את להבת הפרימוס, ומאכליה היו עשויים בטוב טעם כי הכניסה בהם אהבה רבה כל־כך.
לכל שבת אפתה אמא עוגת שמרים ומילאה אותה בקינמון וריבה והוסיפה גם צימוקים. אהבתי לראות אותה עובדת עם הבצק, ידיה הקטנות והזריזות הפכו את הבצק מדי פעם והיתה לה שיטה מיוחדת לעבוד עם המערוך.
למאכלים בליל שבת היה טעם מיוחד. גם האוירה החגיגית הוסיפה לטעם

המיוחד. אבא ואמא שרו יפה כל־כך זמירות שבת וגם שירים ביידיש מתאימים לשבת, ואנחנו מסביב לשולחן שרנו עמם ולא ביישנו את ההורים. הרבה סיפרו ההורים על הריקודים שנהגו לרקוד בעיירה בשמחות ובאירועים מתאימים, את הקדריל ואת הפריילכס, ולפעמים היו קמים אחרי הארוחה ורוקדים מסביב לשולחן וכל המשתתפים מלווים אותם במחיאות כפיים ושמחה רבה.

אמא ארגנה את עבודת הבית להפליא... בייחוד בערב פסח, כאשר היה עליה להכין מטעמים מיוחדים לפסח לכל המשפחה. הארגון וההכנות לפני הבישול היו מלאכת מחשבת מחושבת כל־כך עד שמלאכת הבישול נראתה אחר־כך קלה יחסית.

לליל הסדר נהגו להגיע טובה שמחה והילדים, יצחק ושושנה והילדות, וכולם הביאו מתנות והשמחה היתה רבה.

שנה אחת הגיעה טובה עם משפחתה והניחה על השולחן חבילה גדולה שהכילה קופסה יפה עם מערכת סכו"ם מהודרת מאוד. כשהגיעו יצחק ושושנה והניחו גם הם חבילה על השולחן, וכשפתחו את החבילה הכילה גם היא להפתעת כולם מערכת סכו"ם יפה להפליא...

בחצר הקטנה שלנו הקמנו מדי שנה סוכה. בקיר אחד קבע אבא חלון שהיה נשמר עם הקרשים האחרים משנה לשנה. אמא שמרה בארון שתי חתיכות בד גדולות וצבעוניות עם הדפסת ציפורים ודובונים עליהן, ועוד בד כתום ששימש וילון לחלון ולדלת הכניסה לסוכה. את הקישוטים, הפרחים הגזורים והשרשרות המודבקות שאני עסקתי בהכנתם, היתה מרים תולה על קירות הסוכה המפוארת.

הסוכה המעניינת והיפה ביותר שראיתי היתה של זוג שכנים קשישים שגרו בדירה השלישית משמאל. היו אלה זוג זקנים חשוכי ילדים. הוא - כפוף, קטן, בעל זקן ארוך, היה יוצא בבוקר ללמוד וחוזר בשעת החשכה. היא - אשה קטנה, לבושה בחצאית ארוכה עד הקרסוליים מכווצת מאוד, מעליה חולצה ארוכה, וסינר גדול עטף אותה תמיד. את ראשה עטפה במטפחת שנקשרה מתחת לסנטר.

כל השנה לא חשו בשכנים קשישים אלו, אך בסוכות...
שבוע ימים עסקה האשה בקישוט הסוכה. הקירות ותקרת הפלפונים היו מלאים קישוטים מקישוטים שונים בכל צבעי הקשת, בדים מבריקים, שרשרות נוצצות, פרחים צבעוניים למכביר, ציפורים מעופפות בכל שטח התיקרה, גופן היה עשוי מקליפת ביצה בתוספת מקור, זנב וכנפיים, מלאכת מחשבת ממש. מעולם לא ראיתי ריכוז רב כזה ומעניין כל־כך של קישוטים צבעוניים במקום אחד. שעות רבות בילו הילדים בהסתכלות בכל הקישוטים האלה ולא חדלו מלהתפעל ולהתרגש.
בחג הסוכות, כשישבו זוג הזקנים בסוכה והסתכלו זה בזו וזמזמו מנגינה חרישית, היינו אנו הילדים מציצים דרך חלון הסוכה בהנאה ועניין.

הבית שלנו היה בית נקי ומכניס אורחים. ברגע שנכנס אורח לבית היה אבא מעלה על השולחן מכל טוב שהיה בבית.
<u>בקיץ</u> סבל אבא מאוד מן החום, והיה מרבה לשתות מים קרים מכד החרס שעמד על החלון. פתח את כל החלונות והדלתות לרוח הפרצים, ובלילות החמים מאוד היה מרטיב את הסדין ושוכב עליו.
<u>בחורף</u>, לעומת זאת, לא הספיקו כל השמיכות, הכסתות, השטיחים והמעילים. לפני לכתנו לישון היה אבא מכין מים חמים. על השולחן היה מעמיד בקבוקי זכוכית רגילים, ממלא בקבוק וסוגר אותו עם פקק עטוף בצמר גפן, ומוודא שאינו מטפטף, ושם בכל מיטה בקבוק כזה. לא אחת נחלץ הפקק ממקומו והתעוררנו במיטה רטובה וקרה.
יום אחד בשעות אחר הצהריים באתי הביתה וראיתי התקהלות על־יד ביתנו. אנשים, נשים וילדים עמדו מסביב לאשה קטנה, רזה, מקומטת ומצומקת, שאלו אותה שאלות. האשה נראתה עייפה כל־כך. התברר שהאשה בודדה וענייה וגרה מחוץ לעיר, אין לה כסף ולא מכיר ומודע, וצריכה להישאר בעיר עד למחרת, ואין לה היכן לעשות את הלילה. בינתיים התחיל להחשיך. אבא חזר מעבודתו עייף ועדיין לובש את בגדי עבודתו

המלוכלכים. כאשר שמע את סיפורה של האשה, יצא החוצה והזמין אותה להיכנס הביתה. אני חושבת שמימיה לא זכתה לקבלת פנים כזאת.

מיד הוגשה לה ארוחה חמה ודשנה. האשה תשושה כל־כך וחלשה שלא היה לה כח לאכול הרבה. אבא ואמא טרחו סביבה, אולי היא רוצה לאכול משהו אחר? אולי לשתות? אחר־כך הציעו לה מיטה טובה של אחת הבנות, וכך יכלה המסכנה לחלץ סוף סוף את עצמותיה.

למחרת התלחשו השכנים, איך מכניסים אשה זרה הביתה? אולי היא חולה? אולי גנבת? אצלנו לא שאלו שאלות כאלה. בן אדם זקוק לעזרה - עוזרים. אמא היתה חרוצה כפיים. מכונת תפירה לא היתה לנו בבית. תיקונים קטנים ומעשי רקמה היתה עושה בידיה החרוצות. ישבה ותפרה ושרה. היה לה קול ערב ושמיעה טובה. שרה נכון ובהטעמה. מאחר שהיתה רגישה כל־כך היתה מתרשמת מהר וחזק. על כל אדם ריחמה, תמיד מצאה לו צד זכות, וככל שיכלה עזרה - ולו במלה טובה. שנים רבות נהגה לשיר תוך כדי עבודה שירים מתוך המחזמר של גולדפדן "המכשפה".

היא סיפרה מתוך התלהבות, התרגשות והזדהות, קטעים מתוך ההצגה שהגיעה לפני שנים רבות לעיירה. אפשר לתאר את ההתרגשות שאחזה בכל תושבי העיירה כאשר הלכו ל"טייאטר" של אז. אמא שרה את כל השירים של כל התפקידים. של המכשפה (האם החורגת), של היתומה, ובעיקר של דמותו הציורית של הוצמאך - הסוחר, מוכר הבדים שעמד בשוק עם גליל גדול של בד, ובזמן שהיה מכריז על הסחורה ומודד במטר ברזל בשתי ידיו, וסופר ומעלים ומשנה את המספר - שר "הוצאך איז אבלינדער ווי זענט איר קינדער, הוצאמך איז אבלינדער, זענען מיר אלע דא".

תוך כדי שירה התלהבה אמא, חיקתה את הוצמאך ואת כל השחקנים. שנים רבות לא פגה ממנה ההתרשמות החזקה מאותה הצגה נדירה של להקת חובבים שהגיעה לעיירה.

מול ביתנו גרה משפחה ספרדייה, משפחת כהן. האב - יהודי זקן מאוד, היה שמש בישיבת "עץ חיים" במחנה יהודה. נמוך קומה, לובש קפטן מפוספס פסים שחור לבן וזהוב, קשור למותניו באבנט רחב. ראשו היה קשור במין כפייה בקישור עגול סביב לקודקודו. לרגליו נעל תמיד נעלי בית, נעליים רגילות הפתוחות מצד העקב. היה יוצא מן הבית עם הנץ החמה, וחוזר בחשכה. נאמנותו לישיבה היתה מופתית גם כשכבר היה זקן מאוד המשיך לפקוד את הישיבה, אף מבלי לעבוד ולקבל שכר, כל עוד יכול היה להלך על רגליו. יהודי כשר ונקי כפיים היה.

האם, צעירה ממנו בשנים, היתה אשה נקיה מאוד גבוהת קומה שסימני יופיה השתמרו בה. עיניה ירוקות בהירות, והליכתה הליכת מלכות. לזוג היו ארבע בנות ששמרו על ניקיון הבית וסביבתו, טיפחו עציצים ירוקים, מרביתם צמחי מרפא ותבלינים, ומקצת צמחי נוי. ארבעת הבנות היו מסורות מאוד להורים, חרדו לשלומה וכבודה של האם וטיפלו בבגדיו וניקיונו של האב.

את האב לא שמעו מעולם. כאשר היה חוזר מן הישיבה היה שוכב. בשבת היה יושב על המיטה הרחבה והמוגבהת. האם היתה יוצאת טוניס וחלק ממשפחתה נשאר שם. היא היתה מספרת עליהם בגעגועים רבים. הבנות סיפרו שיש להם בטוניס דוד חזן.

יום אחד היה רעש ב"חצר". הילדים סיפרו שמשפחת כהן קבלה חבילה מחוץ לארץ, וכולם מתרגשים מאוד. לא עבר זמן רב ונודע שהחבילה הכילה תקליט ששלח הדוד החזן מטוניס. אחרי עמל רב איתרו ממקום כל שהוא פטפון עם רמקול גדול, הניחו את התקליט, סובבו בידית התיבה, הניחו את המחט - ואז נשמע קול נעים ביותר, קול מסתלסל ולחן של שירי לדינו "אדון הסליחות בוחן לבבות, חטאנו לפניך, רחם עלינו" ממזמורי הסליחות שאומרים הספרדים מראש חודש אלול עד ראש השנה.

קשה היה לשמוע את המשך התקליט, האם נתקפה בבכי קורע לב שנמשך זמן רב, ורק בקושי הצליחו להרגיע אותה. האם ששמעה את קולו של

אחיה החזן אחרי שנים רבות, בפרק תפילה של ימי הסליחות, נפעמה כל־כך ונזכרה ברטט התפילה ובכל ימי ילדותה בטוניס בקרב משפחתה. במשך שבועות רבים הגיעו אל המשפחה אורחים רבים שביקשו לשמוע את קולו הערב של החזן ואת התפילות שריגשו את כולם והעלו דמעות בעינים.

כמובן שאנחנו הילדים מן ה"חצר" מכל הגילים, המינים והעדות היינו שותפים להתרגשות וכולנו התהלכנו וזמזמנו את המלים והמנגינה - "חטאנו לפניך, רחם עלינו".

שנים רבות אחר כך התחילו להשמיע ברדיו את הניגון הזה, פרי עבודתו השקדנית של מר יצחק לוי המנוח שאסף ניגוני תפילה, שירים ורומנסרות ספרדיות, אחרי שביקר בבתים רבים של אנשים מבוגרים יוצאי ספרד וארצות המזרח התיכון, וביקש מהם להשמיע לו את שירי ילדותם. לוי אסף ועיבד אותם והם מושמעים היום בפי עדות רבות.

בערבי חגים היתה לאבא עבודה רבה. לפני פסח נהגו הנשים לסייד את דירותיהם וכן גם לפני ראש השנה. בימים ההם היתה אפשרות להחליף דירה. כולם גרו בשכירות וחודש לפני פסח היתה תקופה שקראו לה "מוחרם". אנשים היו תולים שלט קטן מעל החלון או על קיר הבית המכריז "דירה להשכיר" או "חדר עם מטבח להשכיר". התשלום היה חודשי, לפעמים גם שנתי, ובדרך כלל ב"מוחרם" היו עוברים מבית לבית, ונהגו לסייד ולצבוע את הדירה לפני הכניסה.

אבא עבד מהר מאוד והיה מבוקש מאוד. כאשר קיבל עבודה, אפילו גדולה, השתדל לסיים אותה באותו היום. הדבר השנוא עליו ביותר היה גירוד הקירות מן הסיד המתקלף, גירוד הסיד הישן לפני מריחת סיד חדש. זו היתה עבודה קשה, הגירוד בשפכטל ושאיפת האבק הרב שכיסה את כל הראש והגוף וסתם את דרכי הנשימה וגרם לשיעול ויובש.

כשקיבל אבא עבודות גדולות במשרדים, בניינים ציבוריים או בתי־ספר, היה נזקק לפועל או שניים כדי לעמוד בלחץ הזמן ובעבודה הרבה. פועלים לא אהבו לעבוד אצל אבא. קשה היה לעמוד בקצב עבודתו. אבא דרש הרבה מעצמו, ולפעמים חשב שגם אחרים יכולים לעבוד מהר כמוהו.

כאשר סיים עבודה, היה מושיב אותי ליד השולחן ואומר לי, כתבי: מספר הדלתות כמה כנפיים של דלתות וחלונות, כפול המחיר והסך הכל. אבא לא הצליח ללמוד לכתוב עברית, ואני הילדה הייתי צריכה להוציא פירוט חשבונות...

כשהיינו קטנות, מרים ואני, היינו מקבלות בערב פסח וערב ראש השנה נעליים חדשות וכן שמלות. אל הבית הוזמן סנדלר שהיתה לו חנות במחנה יהודה. הייתי עולה על השולחן, מעמידה רגל על חתיכת קרטון והסנדלר היה מצייר את כף הרגל בעיפרון סביב סביב. לפי המידה הזאת הכין לנו נעליים, לבנות עם כפתור בצד לקיץ, ושחורות עם שרוכים לחורף.

אבא עבד קשה, עבודה פיזית מתישה. תמיד השתכר יפה למחיה ונותר לו גם קצת לחיסכון. הבית לא היה עשיר, אך מאוד "בעלבתי". אבא ידע לתכנן את קניותיו. ידע היכן לקנות בזול, קנה בזמן, ובבית היה מכל טוב. לא חונכנו לקבל דמי כיס או מעות לקנות "דברים טובים" בחנות בבית־הספר. המלה בזבוז לא היתה קיימת בבית. דברים שונים ראיתי בבית חברה אחת שם היה שפע רב ובזבוז. אביה של החברה ראה את ההבדל ביני ובין בנותיו.

חלומו של אבא היה לעבוד עבודה קלה יותר. כאשר התארגן קואופרטיב "המקשר", שהפך אחרי שנים ל"אגד", הציעו לאבא להפקיד סך של 50 לירות (המון כסף באותם ימים) על מנת לקבל מניה, וכדי להיחשב "חבר" גם אם לא יהיה נהג. אבא חשב שזה סכום גדול מאוד ופחד לסכנו. כעבור שנים נזכר בצער בהזדמנות שהוחמצה, כאשר מכרים שלו, שלא היה להם מאומה, הסתדרו יפה לכל ימי חייהם.

אבא חלם גם, שכאשר אתחתן יוכל לנהל אתי ועם בעלי סניף של "תנובה". בירושלים היו אז שני סניפים של תנובה שאבא היה פוקד אותם לעתים. שם ראה שאנשים עובדים בנחת, עבודה נקייה ומכובדת, וחשב שגם הכנסה בצדה. חנות אחת כזו היתה ברחוב בן־יהודה שניהל אותה יהודי בשם דוד שור, והשניה ברחוב יהודית, על־יד משטרת מחנה יהודה. חנות מסעדה זו נוהלה בידי זוג אנשים מבוגרים בגילו של אבא שהיו יוצאי קמינץ פודולסק - עיירתנו. החנות, חנות קטנה היתה, שעוברים ושבים נכנסים, שותים קפה או אוכלים ארוחת בוקר קלה. אבא אמר לעתים קרובות בנוכחותי "הייתי רוצה בגילי שיהיה לנו עסק קטן כמו של זיידלר, ואת ובעלך לעתיד תהיו שותפים וכולנו נתפרנס בכבוד" - משאלה זו של אבא כמו גם אחרות לא התגשמה לצערי.

מאחר שאבא היה בעל מקצוע מעולה ועשה לו שם טוב פנו אליו לא אחת בהצעות לשותפות בעבודה. שותף אחד כזה היה יהודי בשם רוזנבלט, שהגיע מפולין בחוסר כל, היה כבד שמיעה, יהודי הגון מטופל באשה ושלושה ילדים. אבא קיבל אותו לעבודה ואחר כך כשותף. היהודי עשה קצת כסף והשותפות התפרקה. היה זה יהודי חרוץ מאוד וסוחר בנשמתו, ובעיקר לא פחד לסכן ולנסות. לימים הקים מעון לחולי נפש בגבעת שאול, אחד הראשונים בירושלים. המעון נוהל בידיו במשך שנים רבות, אחר כך בידי שני בניו. האנשים הצליחו מאוד ועשו כסף רב.

שותף שני היה יהודי פולני בשם מנדלברוט, שגר בשכונת "בצלאל". הוא היה נשוי שנית, לבוש תמיד באלגנטיות, כמעט שלא ראיתי אותו בבגדי עבודה מלוכלכים. בדרך כלשהי נוצר מצב, או שהיה הסכם כזה, שאבא היה המוציא לפועל, עובד קשה, והוא, מר מנדלברוט, היה מביא בדרך כלל את העבודה, מנהל משא ומתן עם קבלנים, בעלי מלאכה ובעלי בתים. מר מנדלברוט הכניס לעבודה גם את בנו זלמן מאשתו הראשונה. הבן שנא מאוד את אמו החורגת ודיבר בגנותה. אני זוכרת אותו רזה וגמיש, עובד בזריזות על סולם גבוה ושר. התאמן בשירי חזנות והיה לו קול ערב

וחזק. ידע להלך בביטחון רב על הסולם כאשר שתי רגליו פסוקות משני צדי הסולם הכפול.

השותפות עם מנדלברוט לא האריכה ימים. החלוקה לדברי אבא היתה מאוד לא צודקת. פעמים רבות התפלאתי כיצד אבא הסכים לה. אני חושבת שכנראה היתה לו תקופת משבר - נוח היה לו להתרכז בעבודתו במקום להתרוצץ ולנהל משא ומתן עם קבלנים ולהתרגז כאשר לא שילמו את השכר בזמן והריצו לא אחת את העובד בלך ושוב.

ואף־על־פי שאבא היה עסוק תמיד, עובד קשה ומפרנס את משפחתו בכבוד, וכן חוסך קצת לזמנים קשים, התבטא לא פעם שצריך לחסוך "ליום השחור" - אך בלבו חשב שאינו עושה דבר לנשמתו...

מעניין היה לראות את אבא בזמן התפילה בבית־הכנסת. לפני ברכת כהנים, קודם שעלו לדוכן, היה רץ (בתור לוי) וממהר לצקת מים בדחילו ורחימו על־ידי הכהנים.

בשבת אחרי תפילת מנחה התקיים בבית־הכנסת מפגש "סעודה שלישית" ו"מלווה מלכה". היה שם יהודי יקר שדרש, הסביר את פרשת השבוע, ותיבל את דבריו בסיפורים מרתקים ומדרשים, על הגמול הטוב שמקבלים בגן עדן אנשים שאוגרים מעשים טובים בעולם הזה. שיש להתכונן בפרוזדור על מנת להיכנס לטרקלין. אבא היה יושב, מקשיב לדברי הרב, עובר בדמיונו לאותם מקומות ומצבים שבהם נמצאים הצדיקים, ופתאום חוזר למציאות וחושב - מה אני זאב - וועלועל - בן שלום הלוי, עושה לנשמתי בעולם הזה? עובד, עובד ועובד...

* * *

בירושלים קיימת מזה שנים רבות אגודה בשם "שערי חסד גמילות חסדים הכללי". יש לאגודה קרן לתרומות של עשירים מחוץ לארץ, וגם עשירים מקומיים. כמו כן מחזיקה האגודה קבוצות עובדים המקבלים שכר, ותפקידם לקיים אזכרות לנפטרים שקרוביהם רשמו את שמותיהם באגודה - מזכירים את הנפטר, אומרים "קדיש" בשנה הראשונה וכן בכל יום זיכרון. וההנהלה שולחת לבני המשפחות גלויות תזכורת על יום האזכרה. כמו כן נותנת האגודה הלוואות לנזקקים רבים ללא ריבית - רק תמורת משכון של דבר ערך כל שהוא. הנזקקים מקבלים הלוואות לשלושה חודשים ללא ריבית, וכשמחזיר הלווה את ההלוואה הוא מקבל בחזרה את המשכון. ידוע לי מקרוב שאנשים רבים מכל השכבות נהנים מהלוואות בשעת הדחק. במשרד האגודה עובדים פקידים המעריכים את שווי המשכון, ומנהלים את הרישומים הנדרשים.

אינני יודעת מהיכן נודע לאבא על קיומה של הקרן הזו, אך כאשר ביקר שם וראה את התורים הארוכים של מבקשי ההלוואות ששמע הקרן הגיע אליהם, החליט אבא שכאן נעשים דברים חשובים לנזקקים. יום אחד הגיע למשרד האגודה והפקיד בידיהם סך של 300 ל"י - לירות א"י - בימים ההם סכום גדול ומכובד. אבא לא ביקש דבר אלא שנצרכים יהנו מכספו. על פעולתו זו סיפר לי אבא אחרי זמן רב.

לאגודה גם נכסי דלא ניידא, ביניהם מספר בנייני דירות בשכונות שונות שבהם גרו מיעוטי יכולת מבלי לשלם שכר דירה, ואחת לחמש שנים נערכה הגרלה בין החברים באגודה (תורמים) עם אפשרות לזכות בדירה. אבא תרם גם למטרה הזאת וקיבל תעודת זכאות להיכנס להגרלה. את התעודה הפקיד בידי. כל שנה דרש ממני לגשת למשרד האגודה ברחוב חגיז בשכונת זיכרון משה ולהחתים את התעודה.

כך נתוודעתי אל המשרד ואל הפעולות שנעשות שם. ראיתי שם את התורים הארוכים של נזקקים להלוואות, תור לגברים ותור אחר לנשים, לפי השילוט. נתנו משכון - תכשיט כל שהוא בידיו של יהודי בשם סנדר מלצר.

יהודי קפדן, לבוש קפטן מפוספס שחור צהוב, פניו הגרומות מעוטרות זקן ארוך, אפו ארוך, מתעגל ונשרי - אך מה שהרשים אותי ביותר היה זוג עיניים קטנות כחולות מימיות שהתרוצצו ללא מנוחה. מבטו היה חודר כליות ולב. הוא היה המומחה לבדיקת התכשיט ולהערכת ערכו - שוויו. היה מניח את התכשיט, מזהב כמובן, על אבן מיוחדת, עליה טיפטף נוזל מיוחד, היה משפשף את הזהב ויודע מאיזה סוג, כמה קאראט, וכך העריך את שוויו. תמיד הזכיר לי משום מה את המלווים בריבית המוזכרים בספרות. בין הפקידים שעבדו במשרד וניהלו את החשבונות היו גם מר מנחם פורוש, חבר כנסת לעתיד וממנהיגי "אגודת ישראל".

זכורה לי תקופת אינפלציה קשה בארץ, כאשר סכומי כסף גדולים הצטברו בידי אנשים רבים. לכסף לא היה ערך רב, ובציבור רווחו שמועות שהנה הנה יקרה משהו. אנשים מיהרו להמיר את הכסף בסחורות מסחורות שונות, והעיקר היה להשקיע את הכסף ולא להשאיר מזומנים שערכם פחת והלך. לאבא כרגיל היה כסף בצד. אינני יודעת מי יעץ לו, מכל מקום, יום אחד נודע לנו שאבא קנה כמות גדולה של צמר פלדה, וכן כמות גדולה של סכיני גילוח. בסחורות אלו השקיע אבא כסף רב והן הוחסנו במחסן כל שהוא. זמן רב חלף, מפעם לפעם שמעתי את ההורים משוחחים ומזכירים את הסחורות. פעם שמעתי את אמא אומרת על־יד השולחן: "נו וועלוועל, מה יהיה? אתה תרבה להתגלח ואני אשפשף סירים".
עד כמה שידוע לי הצליח אבא בקושי להיפטר מן הסחורות והרווח נשאר בגדר חלום...

כשהייתי בת שבע־עשרה ערכו לי מסיבת יום הולדת. אני חושבת שזו היתה מסיבת יום ההולדת הראשונה בחיי. אל המסיבה הגיעו חברים וחברות רבים. הם הוזמנו לדירתם של טובה ושמחה ברחוב עזרא. היה שמח מאוד וחגיגי. בתקופה ההיא ניגנתי על מנדולינה בחברת מספר מנגנים מבוגרים.

הם באו למסיבה והנעימו בנגינה, והאורחים יצאו בריקודים. ההורים היו שמחים ונרגשים והרבו בכיבוד מגוון, וכאשר התחילו האורחים להתפזר, התחילה אמא כדרכה לברך את כולם, ובין השאר אמרה, שהיא מקווה ומאחלת שבשנה הבאה תזמין את כולם למסיבת החתונה שלי. ואכן כך היה.

אני מתחתנת

כאשר הציצו ההורים בגדליה מן החלון למעלה ראו בחור גבוה, רציני וחובש מגבעת, שאלו מיהו - וכאשר ראו גם מתנה שהביא לי, ביקשו ממני להזמינו הביתה. למרות היותו ביישן למדי - עלה. באותו ביקור אמרה אמא, שהיא לא אוהבת חבר, אם חיזור - אז חתן...
כאשר ראתה אמא את גדליה, בחור מבוגר, רציני וגם מסורתי, חשבה שלמרות גילי הצעיר רצוי שאתחתן ואעזוב את הבית. העצבנות והלחץ בבית ייחלשו - ואז תופנה דאגת הכל למרים. ואכן התחתנו ב־ה' בכסלו תש"ב, 25 בנובמבר 1941, בזמן מלחמת העולם השנייה.

מעל גרם המדרגות ב"חצר", בדירה הקיצונית מימין, גרה משפחת שכנים, משפחה מכובדת מאוד. האב, ר' בן־ציון, היה יהודי מסורתי, מורה במקצועו, איש המזרחי. נבחר פעם כציר לקונגרס הציוני. הוא לימד באחד מבתי־הספר של זרם המזרחי, מה שקרוי היום בית־ספר ממלכתי דתי. לבוש היה בתלבושת מודרנית.
אשתו ביילה היתה אשה חולנית, חולת סכרת קשה, וכך ילדה עשרה ילדים. בתחילה גרו בדירה אחת כגודל הדירה שלנו, אך במשך הזמן התפנתה דירה סמוכה לשלהם והם קיבלו אותה ואז רווח לכולם. לפני הדירה הקיצונית היתה מרפסת סגורה בחלקה ששימשה לכביסות, ניקוי וכו'.

הדמות הדומיננטית בבית היתה של האב, שכיבד מאוד את אשתו החולנית, שמר עליה והחזיק ממש את הבית.

אחת מבנות המשפחה, אהובה, היתה בת כיתתי וחברה טובה שלי, וכל אחת מאתנו היתה מצויה הרבה בביתה של השניה. בבית גדלו שמונה בנות ושני בנים. כולם מגודלים ומפותחים. רובם למדו מקצועות הוראה כדוגמת האב. קשה שלא לזכור את האב עומד במרפסת ומנקה את החליפה שלו במברשת וכן מצחצח את נעלי כולם בערב שבת. תמיד היה מדבר בקול רך ומתנגן, והיה לו זמן לכל ילד וילד. לבנותיו נתן שמות עבריים יפים כגון: שולמית, אביבה, תחיה, רות וימימה - בית חם.

בשנות המנדט הבריטי בארץ־ישראל נראו ברחובות ירושלים חיילים אנגלים רבים. חלקם נשאו במשרות אזרחיות, וחלקם מילאו תפקידי קצונה ושיטור. מחנה שנלר היה מקום מגורים לרבים מהם. קצינים בריטים רבים ישבו בבתי הקפה "אירופה", קפה "וינה" ועוד, שבמרכז העיר. בבתי קפה אלה ניגנה תזמורת והאורחים רקדו. כמובן שהוגשו משקאות חריפים שהאנגלים היו רגילים בהם, דבר שהשפיע במשך השנים גם על יהודים רבים. בתחילה חיקו את האנגלים ואחר־כך נעשה הדבר הרגל אצל רבים ולא מעטים הפכו במשך הזמן מכורים לאלכוהול. לא היה אפשר למנוע בחורות יהודיות מללכת שבי אחרי יפי תוארם של החיילים האנגלים ונימוסיהם. הדבר גרם סבל למשפחות לא מעטות, שהתביישו שבתם מתרועעת עם אנגלים.

הדבר לא פסח גם על משפחות מכובדות, כמו המשפחה שבשכנותנו למשל, שבתם הבכורה נקשרה בקשרי אהבה עם קצין בריטי. האהבה היתה גדולה, וכאשר נודע הדבר להורים ניסו בכל כוחם להניא את הבת מלהיפגש עם הבחור ודרשו ממנה להיפרד ממנו. הדבר לא עזר, הבת הלכה אחרי אהובה והמשפחה נידתה אותה... זכורה לי הטרגדיה הנוראה, כשקרעו ההורים "קריעה" וישבו "שבעה" אחרי הבת הבכורה האהובה אך האובדת.

לימים נסעה הבחורה לאנגליה ושם כנראה התחתנה עם אהוב לבה האנגלי.

שנים רבות לא הזכירו את שמה, ואנשים דיברו על העניין רק בלחש. בשביל המשפחה היה הדבר אסון נורא, האם חלתה עוד יותר והאב שמר עליה כמו על יהלום יקר, היה מדבר אליה ברכות "ביילה, כעת לכי לנוח, ביילה זה קשה בשבילך..." ביניהם דיברו יידיש.
חברתי אהובה בת המשפחה, נהגה מדי פעם לאכול אצלנו. במיוחד אהבה את קציצות הבשר, "הקוקלעטען", שאמא טיגנה ותיבלה בשום. כמשקל נגד הביאה אהובה אלי את כופתאות הבשר שבישלו אצלם, ה"קופטעלעס", כדורי בשר ברוטב, והיינו מתחלפות.
זכור לי יום כיפור אחד, כשעדיין היינו ילדות קטנות, ולא יכולנו להחזיק עוד מעמד ולהמשיך לצום, הלכנו לאכול ועשינו זאת מתחת למיטות של אבא ואמא, שהיו גבוהות מן הרצפה. ברור היה לנו שאי אפשר לשבת לאכול ליד שולחן ביום כיפור...

מרים הדאיגה את ההורים כל ימיה. מרים היתה כאמור בחורה יפה, ובתקופה ההיא למדו צעירים רבים לרקוד ריקודים סלונים. היו מורים מיוחדים שלימדו את הריקודים באולמות מיוחדים (סלונים), שבהם רקדו את ריקודי הטנגו, הוולס ואחרים לצלילי מוסיקה שנוגנה על גבי תקליטים. למרים היה חוש מפותח לקצב, ועד מהרה מצאה עצמה מבקרת באולם ריקודים ונחשבה לרקדנית מעולה. המורה חש בכישרונה ושמח שהיא פוקדת את אולם הריקודים, כי היתה לו לעזר רב כבת זוג לרקדנים מתחילים.
אבא ואמא דאגו מה יהיה אתה. אמא חששה שיפתו אותה ותיכנס להריון, שלא תדע לעמוד בפיתוי וכו'. אולם מן הבחינה הזאת היתה מרים זהירה מאוד וגם גאה, ופשוט לא נתנה לגעת בה.
במשך השנים רכשה לה מרים מספר חברות, בחורות מבתים עניים והגונים שגרו בסביבה. הבחורות לא היו צעירות מדי וגם לא יפהפיות ולמרבה הפלא הצטרפו אל מרים למועדון הריקודים. הבחורות־חברות שלה הבינו

שעם מרים צריכים לדבר לאט, בקול רם קצת יותר, אבל לא בצעקות, וכך למרבה הפלא נוצר ביניהן קשר מילולי והיו יוצאות ביחד לבלות. מרים היתה לבושה בטעם. לפני שיצאה מן הבית עמדה זמן רב לפני המראה, ובאמת היתה יפה הרבה יותר מחברותיה.

אני חושבת שלמרות הקנאה, הרי הזמן שעבר מיום שהתחתנתי ועזבתי את הבית היה עבורה תקופת מהנה. היא ראתה אותי פחות וגם רצינותו של גדליה השפיעה עליה והיתה מתביישת לתקוף אותי בנוכחותו.

בשלהי המלחמה התחילו להסתובב בארץ חיילים מצבאות שונים בתלבושות שונות. חיילים ממדינות אירופה שהצליחו לברוח, כגון חיילים פולנים, צ'כים וכו', הגיעו לארץ עם מפקדיהם ושירתו ביחידות מיוחדות במסגרת הצבא הבריטי. ברחוב נראו חיילים רבים, בכומתות מצבעים שונים ודוברי שפות שונות. החיילים הגיעו לחופשות קצרות, שהו במחנה אלנבי בתלפיות, או בבתי מלון, ואז היתה עדנה לבתי הקפה שמכרו גם משקאות חריפים.

יום אחד סיפרה מרים בבית שכאשר טיילה ליד מגרש הרוסים ניגש אליה חייל ושאל אותה לכתובת כל שהיא - כך נקשרה ביניהם שיחה - כנראה במין גרמנית־יידיש. מרים אמרה שהחייל יהודי, ורוצה לבקר אצלנו בבית. הדברים הפתיעו מאוד את ההורים וגם הדאיגו, מה למרים ולחייל? איך מרים מדברת אתו? ובינתיים פגשה מרים איכשהו את הבחור שוב ושוב, הלכו לקולנוע וישבו בבית קפה, וכעבור מספר ימים הביאה אותו הביתה. בחור גבוה, בלונדיני עם עיניים כחולות, ממש כפי שמרים ציירה בדמיונה את הגבר שהיא תרצה בו.

הבחור דיבר גרמנית, וההורים הבינו ממנו איכשהו שהוא יליד צ'כוסלובקיה, ממשפחה יהודית מכובדת, שהוריו המבוגרים נספו בשואה, והוא, ביחד עם בחורים צ'כים אחרים, הצליח אחרי שעזבו את אירופה להגיע ללונדון. שם גויסו לצבא הבריטי כיחידה צ'כית. הם עברו אימונים והספיקו להילחם באירופה, והוא גם נפצע פעמיים. לדבריו נפצע ברגלים, ואכן הילוכו היה

מסורבל וגם דיבר בגמגום מה. כן סיפר שיש לו אחות ואח ששרדו בחיים. המפגש בין מרים לבונדי כמו נלקח מן הסיפורים, הבחור התאהב במרים ומרים בו. אינני יודעת איך, אבל איכשהו הצליחו להבין זה את זה. כעבור שבוע ימים ביקש בונדי את ידה של מרים, ואמר להורים שהוא רוצה לשאת את מרים לאשה. אצה לו הדרך, מפני שהגיעה פקודה שכעבור מספר שבועות עליו לחזור לאנגליה והוא רוצה שמרים תצטרף אליו.

להורים היו התלבטויות לא קלות, אך כאשר נוכחו לדעת בוודאות שבונדי הוא יהודי ומוצאו ממשפחה יהודית, וכאשר הזמן דחק כל־כך, הוא היה צריך לעזוב את הארץ, הסכימו להשיא את הזוג. החופה נערכה בביתו של הרב אורבך בסמטה שליד רחוב רש"י בירושלים. נכחו בני המשפחה, כולם נרגשים ודואגים, ובלב כולם תפילה שהזיווג יעלה יפה ושלמרים יהיה מזל טוב. בעיקר חשו כולם שמה שקורה פה הוא מעבר לתפיסת השכל הפשוט, כאן ראו בעליל שהדברים התגלגלו ומתגלגלים בכוח עליון.

מרים התחילה לתכנן במחשבתה את מסעה עם בונדי בעלה לאנגליה. בשכלה הפשוט ובדמיונה ראתה כיצד היא מרים נמצאת רחוק ממשפחתה הקרובה, בארץ זרה, בלי לדעת את השפה, בקרב אנשי צבא. הדברים נראו לה מפחידים מאוד. היא התחילה ללמוד לכתוב את שמה בלטינית. התהלכה עם פתק שעליו כתוב - מרים בונדי - בלטינית, ולא הפסיקה לחזור ולכתוב את האותיות המוזרות. בתחילה נראה הדבר כמשימה בלתי אפשרית, אך בחלוף הימים התחילה להסתמן התקדמות. בד בבד הלכה וגמלה במרים החלטה שהיא אינה נוסעת לאנגליה, היא נשארת פה בארץ, בירושלים, לחכות לבעלה החייל החייב לנסוע בלעדיה.

בפרק הזמן שנותר עד שבונדי נסע, הספיק להעביר בניירת את השינוי במצבו המשפחתי - הוא התחתן, ואשתו זכאית בהיעדרו לקבל משכורת של אשת חייל המשרת בצבא הוד מלכותו.

קשה לתאר כמה קשה היה למרים ולכולנו לעכל את המצב. קודם כל מרים התחתנה, מעתה מרים נשארת בבית עם ההורים כאשת חייל המחכה, אוהבת, ודואגת ומתגעגעת.

בונדי

בונדי נסע וקשר המכתבים התחיל. כאן נכנסתי אני לתמונה כאיש קשר, שבמבט לאחור נמשך מאז כל החיים עם עליות וירידות.

בונדי כתב גרמנית. היתה לי שכנה טובה שנרתמה ברצון לעזרה. היא קראה בפני את המכתבים, וכתבה מפי את התשובות. יום קבלת מכתב היה יום מרגש לכולנו, ובונדי כתב הרבה. ההתרגשות הזו היתה כאין וכאפס לעומת ההתרגשות אחת לחודש כאשר היינו צריכות מרים ואני להגיע למשרדי הדואר המרכזי, על מנת לקבל את המשכורת. קשה לי לתאר את אשר עבר במוחה ולבה של מרים עד שעברה את המבחן הקשה לחתום את שמה בלטינית על טופס של משרד הדואר, כאישור לקבלת הכסף, בנוכחותם של הפקיד והאנשים שעמדו בתור הרגיל. אני חושבת שהפחד כירסם בה כל החודש, אך התגבר לקראת הראשון בו. כל הדרך הלכה ורעדה וכאשר הגענו, שכחה את האותיות מרוב התרגשות. לקחנו אתנו דוגמה אך היא פחדה מכל יצור חי ונושם, שמא יראו וירגישו את שהיא מסתירה.

ברגעים האלה אינני יודעת אם קינאה בי. ברגעים האלה היתה ההתרגשות של שתינו. אי אפשר היה שלא להזדהות אתה. שעה ארוכה עברה עד שנרגעתי. כאבי הבטן ודפיקות הלב חזרו בכל פעם מחדש, במשך חודשים רבים...

כאשר חזר בונדי לארץ והשתחרר מן הצבא נתקבל לעבוד בשירות הדואר המרכזי כטכנאי רדיו. במהרה קיבל קביעות בעבודה והפך להיות עובד מדינה. בתחילה גרו עם ההורים שנתנו להם את החדר הגדול והם עברו לישון בחדר הראשון הקטן. בונדי התחיל מיד לטפל בהשגת הלוואות לשם השגת דירה בשיכון ואכן הצליח. לאחר הרבה מאמצים וזמן קיבלו דירה בשיכון "רסקו" ברחוב טשרניחובסקי 68, בקומה רביעית - אחרונה.

בבית סיפרו שכאשר היתה מרים ילדה קטנה, אמרה לה פעם מגדת עתידות, שהילדה הזו היא בת מזל גדול. ואכן, פגישתה עם בונדי היתה בבחינת מזל גדול.

אפשר להגיד שהיתה מאושרת. אכן יכלה להיות כזו, אך מרים ידעה את חסרונותיה וחולשותיה. קינאה לבונדי ולכולם, פחדה מכל דיבור או מבט שלו, והוא - איש העולם הגדול, ידע לדבר ולשוחח. היו לו הרבה תחביבים כבעל מקצוע הצליח לבנות מקלט רדיו גדול ויפה, אהב מוסיקה קלסית ואופרות והיה לו אוסף תקליטים עשיר של טובי היצירות והמבצעים. אהב לבקר באופרה ולקח אתו את מרים להופעות וקונצרטים שהסבו למרים רק סבל וצער. את כל האנרגיה שלה השקיעה בתלבושת שלה, באיפור הכבד והמופרז. בעיקר סבלה לראות את בונדי מסתכל על אנשים ונשים. כאשר חזרו מקונצרט או הופעה לא הפסיקה להציק לו, איך הסתכל על זה ועל זו דבר שהרגיז אותו מאוד.

קשה לתאר את סבלה. בונדי לא חסך ממנה מאומה, בכל שנה נסעו להבראה, על פי רוב לים. ההתרגשות לפני הנסיעה היתה רבה, וכן ההכנות. תמיד קנתה בגדים חדשים ומיוחדים, וכל מיני אביזרים, אך שם סבלה סבל רב, ובשובם היה כאב וצער. בונדי לקח את מרים לטיול לאירופה, ניסה להראות לה הכל, להסביר ולגרום לה שמחה. באירופה נפגשו עם אחיו של בונדי וגיסתו שנותרו בחיים אחרי המלחמה. אחיו נפגע קשות במלחמה כנראה בראשו. בני משפחתו נתנו למרים הרבה חום, אהבה, תשומת לב מרובה ומתנות. מרים ראתה את אירופה ובמשך שנים זכרה כל מקום שביקרה בו. אך לא ידעה לשמוח ולהינות, מפני שתמיד הרגישה שאינה כמו כולם.

בונדי קנה לה את הבגדים היקרים ביותר, היתה נכנסת לבתי המסחר המהודרים והיקרים ביותר, בוחרת לה בגד ובונדי משלם. נהגה לקנות דברי קוסמטיקה יקרים. כבר הכירו אותה בחנות כגברת בונדי - היתה קונה - ובונדי משלם.

מיום שראתה שערה לבנה ראשונה בראשה, התחילה לצבוע את שערה. נהגה לעשות זאת אחת לשלושה שבועות. בונדי מזמין תור - ושולח אותה בתאריך ובשעה הקבועים. בונדי היה נותן לה כסף, אך מעולם לא ידעה כמה יש לה, כמה עולה המצרך ומה העודף שנתנו לה.

גם בשיכון רסקו כמו בבתי הורודנא לא קיימה קשר עם השכנים, אפילו לא עם השכנים שגרו בדירה הסמוכה לשלהם. היתה מסוכסכת אתם, מספרת לבונדי שמציקים לה וגם הוא במשך הזמן הסתכסך אתם, והם נותרו בודדים - אני ואת, את ואני... את הבית טיפחה ברהיטים ובפריטים טובים ובניקיון מופתי.

הפעם היחידה שהתארחו בביתם אנשים היתה כשבונדי יצא לגימלאות. טובה ואני סדרנו ביחד עם מרים מסיבה יפה ביותר. אירחנו את האורחים, חבריו לעבודה, שבאו גם לתת לו את הכבוד שהגיע לחבר ותיק בעבודה, וגם כנראה מתוך סקרנות לראות את ביתם. טובה ואני עמדנו על המשמר לתקן ולטשטש כל אי הבנה שנוצרה בידי מרים הנרגשת, וכדי להוציאה ממבוכה ולהחליק הכל. נשמנו לרווחה כאשר אחרוני האורחים עזבו. את רגשי הנחיתות של מרים וסבלה קשה לתאר.

בונדי לא היה מעולם גבר חזק, אך במשך השנים התחיל לסבול ממחלת לב, מן הריאות ומן הפגיעה ברגליים.

מרים טיפלה בבונדי במסירות ונאמנות נדירה. במשך השנים הפך גם הוא למתבודד. שניהם היו לרוב בבית, לא התקרבו לאנשים. בונדי היה עסוק בתחביביו, הצילום, הבולים, התקליטים וההקלטות מהטלוויזיה. הבין הרבה במוסיקה והכיר יצירות רבות. כאשר הקשיב למוסיקה הגביר את הקול לווליום אדיר, רצה לחוש את כל העצמה של היצירה והתזמורת. מעולם לא חשב עד כמה הרעש מפריע לשכנים. מרים שמרה עליו כעל בבת עינה. בכל שבוע היו הולכים לסופרמרקט של המשביר לצרכן. עושים הזמנה גדולה שהגיעה לביתם במשלוח. התרגשות רבה היתה בכל יום חמישי, כאשר מרים ידעה שלמחרת, ביום שישי, הם הולכים לבנק להוציא כסף להוצאות השבוע. נסעו לבנק בשעה מוקדמת, נהגו לבוא לפני פתיחת הדלת, מחכים על מנת להיות בין הראשונים.

בונדי הכיר את הפקידים והפקידות, היה מברך אותם לשלום בחיוך וסבר פנים, וזו היתה מכה צרורה בשביל מרים. הביקור בבנק היה עבורה סיוט

אחד ארוך, כאשר בונדי מאריך בביקורו, מדבר ומסתכל על העובדים והקהל. בשבילו היה הביקור בבנק בילוי - בשבילה עינוי, שחזר על עצמו מדי שבוע. בונדי קיבל גם פיצויים מגרמניה ששולמו לו חודשית דרך הבנק. הם יכלו לחיות יפה ולהינות, אילו רק ידעה איך, אילו רק יכלה.

לבונדי היתה אחות נשואה לצ'כי (יהודי), שעבד בשירות הדיפלומטי של משרד החוץ. הוא נשלח מדי פעם לשרת בשגרירויות שלנו ברחבי העולם. כאשר גרו בארץ ברמת גן, ביקרו אותם מרים ובונדי פעם אחת ויחידה. כנראה שעמדו על טיבה של מרים, אולי לא לגמרי, וכן על מערכת היחסים. רוב השנים גרו בחוץ לארץ, דבר שהיה טוב עבור מרים. האחות קיימה קשר מכתבים עם בונדי אחיה.

* * *

אמא ואבא ביקרו אותנו בכל שבת. שניהם היו יפים, התלבשו יפה. אבא עמד לפני המראה זמן רק כדי לסדר את העניבה ושאר התלבושת, הז'קט והנעליים המצוחצחות. אמא לבשה שמלת משי פרחונית, מעליה מקטורן שחור מקטיפה, נעלי לכה שחורות מבריקות, תסרוקתה עשויה בקפידה, ועם קישור המטפחת נראתה הדורה מאוד.

זמן קצר אחרי שהתחתנתי חליתי. בשכנותנו גר רופא פנימי ידוע - ד"ר ישראלית. הוא בדק אותי ושמע כנראה רשרוש בלב ואמר, שאסור לי להתאמץ הרבה ועלי לנוח מדי פעם. אמא נבהלה מאוד ואמרה שהיא "תעמיד אותי על הרגליים". במשך למעלה משבוע ימים סעדה אותי, היתה מכינה לי מאכלים מיוחדים מזינים, כבד עוף, לביבות גבינה וכו'. היתה באה אלי מדי יום, ובימים חמים היתה נכנסת הביתה כולה לוהטת מן השמש, לא רצתה לנוח, ואמרה, "את צריכה עוד ללדת ילדים, והרופא אומר שכעת את חלשה, אני חייבת לחזק אותך".

תנאי המגורים שלנו היו כתמיד צפופים ונוחיות מהם והלאה. אחרי ששולי ע"ה ומיכל נולדו הייתי מכבסת את חיתולי הבד מדי לילה, בהרתחה כמובן. בוקר אחד גשום מאוד הייתי אובדת עצות, הגשם התגבר ולי אין היכן לתלות את החיתולים. אבא הגיע, נכנס למטבח וראה אותי בחוסר האונים שלי, יצא, וכעבור מחצית השעה חזר, פטיש ומסמרים גדולים בידיו, עלה על כיסא, דפק מסמר גדול בפינה אחת של המטבח, ומסמר שני בקיר ממול, וכן שלישי ורביעי, בין המסמרים הגדולים במיוחד מתח חבלים ומיד היו לי שלושה חבלים מתוחים היטב, ואבא אמר "תלי את הכביסה". ואכן היה זה פתרון להרבה חורפים גשומים.

כל ימיה היתה אמא חולנית. כאשר עברה מרים לגור בשיכון "רסקו" היתה באה בכל שבוע ומנקה ביסודיות את בית ההורים כפי שהיתה רגילה כל השנים. בשלהי קיץ אחד החליטה הנהלת כולל בתי הורודנא לבנות קומה נוספת על שורת הבתים והדירות שאנחנו גרנו בהן. כמובן שלא הודיעו לאיש על התכנית, והדיירים מצאו את עצמם בוקר אחד מוקפים

בפועלים שהתחילו לפרק את הגג ולבנות מסביב פיגומים. תוך כדי עבודה מעל הדירה שלנו התפרקה התקרה ואבן גדולה נפלה לתוך החדר, ולמרבה הצער על ראשה של אמא. אמא ואבא נבהלו מאוד אף שלא היה פצע פתוח ושום סימני דם. אבא מיהר לשים תחבושות עם מי קרח, נתן לאמא כדור הרגעה וכמובן כעס כעס רב על הפועלים ועל מי ששימש בעל הבית, נציג הכולל, ר' יצחק רוזנטל.

מר רוזנטל הפך את אחת הדירות בחצר למשרד, והיה מסתובב הרבה בשטח, בודק מרחוק את עבודת הבניין המתקדמת. עד להתחלת הבנייה היה מופיע פעם או פעמיים בשנה על מנת לגבות את שכר הדירה שלא היה מן הגבוהים ביותר. בזמן הבנייה היה בשטח בכל יום.

עבודות הבניין נמשכו כמובן, וכפיצוי לדיירים הסובלים בנו לכל דירה בית שימוש בחצר הקרובה לדירתו, וכן חיברו את המטבחים לרשת המים העירונית, ואחרי שנים רבות, שנות קושי בהבאת מים ממרחק, זכינו למים זורמים במטבח. על אמבטיה ומקלחת עדיין לא דיברו, למרות שזה היה בתכנית. במשך הזמן חוברו הדירות גם לרשת החשמל, ואחרי שנים רבות היה אפשר לוותר על מנורות הנפט על השולחן ועל הקיר. השינויים החשובים האלו התרחשו כאשר אבא ואמא היו מבוגרים, והגרוע ביותר שאצל אמא התחילה להסתמן הידרדרות מנטלית ושינויים בהתנהגות.

אמא היתה ידועה בהופעתה המסודרת, שלמרות שהיתה פשוטה נראתה תמיד מהודרת. התנהגותה היום־יומית של אמא ויחסיה עם הבריות היו חמים כל־כך ואציליים, שרכשה לה בכל מקום הרבה אהדה וכבוד.

לא היו בידי אמא מזומנים. במכולת של קליינמן, ואחר־כך של גוזמן, במחנה יהודה, קנו בהקפה. כל קנייה נרשמה בפנקס של בעל המכולת ואבא שילם מיד את החוב. את מרבית הקניות בשוק עשה אבא, פרט לדגים ובשר לשבת, לשם כך הלכו ביחד לשוק ואבא שילם במזומן.

בית מרקחת "מני"

מאחר שאמא צרכה תרופות רבות, קנתה אותן מבית מרקחת "מני", שם היתה מוכרת מאוד ומכובדת בידי הבעלים, הזוג הספרדי האצילי מני - שהבעל היה רוקח מדופלם, ואשתו האצילית ישבה ליד הקופה, תמיד על כיסא גבוה לבושה הדר אצילי. הם דיברו ביניהם ספרדית או צרפתית. בבית המרקחת עבד במשך שנים רבות יהודי בשם מלומד.

מר מלומד התחיל את עבודתו כנער שליח ומתלמד, ואכן היה מוכשר מאוד, גדל והתפתח עם בית המרקחת, היה מסור מאוד ונהנה מאמון מלא של הבעלים ושל הלקוחות. חבש כיפה שחורה, ואמא קראה לו היהודי עם הכיפה. בין אמא למר מלומד נרקמו יחסי כבוד הדדיים. אמא סיפרה לו על מיחושיה ודאגתה, קנתה ממנו תרופות ושילמה בתשלומים. ידעה תמיד כמה היא חייבת וכולם רחשו לה אמון וכבוד.

מאז ומתמיד היו לאמא קשיים בשינה. קשה היה לה להירדם וישנה מעט מאוד. הדאגות הרבות למרים והמחלות עשו את שלהן, ואמא נזקקה לתרופות מרגיעות בנוסף לוולריאן שהיה תמיד בבית. בתקופה ההיא שמעתי את שם התרופה לומינלטן. אמא קראה לתרופה "די קליינע פילכלאך" (הכדורים הקטנים). זכור לי שבמקרים מסוימים נתנו גם לילדים מן הכדורים האלה, ואכן אמא נטלה מהם במשך שנים.

כאשר התחילו להתגלות באמא השינויים, נתקפה כנראה בחרדה ובחוסר מנוחה, אנחנו לא ידענו מזה, אך אמא התחילה לצרוך יותר ויותר מן הלומינלטן. מאחר שהיתה מוכרת כל־כך בבית המרקחת לא מנעו ממנה לקנות לעתים קרובות שוב ושוב את הכדורים (נמכרו ללא מרשם רופא). זאת אני יכולה לספר רק אחרי ניתוח מעמיק של התפתחות מחלתה של אמא.

אמא שמרה במשך שנים רבות על דיאטה. נשמרה ביותר מאכילת מאכלים שמנים וחריפים. פתאום התחילה לאכול הכל ובצורה לא מבוקרת. זה

היה הסימן הראשון שחל שינוי בהתנהגותה. היה זה בארוחה משפחתית בחג הפסח אצל טובה. אל השולחן הגישו חזרת חריפה שמכינים לפסח (חרייען). אמא מעולם לא טעמה מאכל זה, כמו גם מאכלים חריפים שמנים ומטוגנים שהזיקו לה, בגלל ניתוח אבני המרה שעברה.

בארוחה זו הרבתה אמא לאכול מן החזרת. גם כמות האוכל, גם צורת האכילה היו מוזרים. פתאום התחילה להשתעל, אודם חזק כיסה את פניה ואלה נעשו כחלחלות ונשימתה התקצרה. כולנו היינו נדהמים ומבוהלים כל־כך, ורק כעבור כמה דקות ארוכות חזרה לעצמה.

המקרה הזה השאיר בכולנו משקע כבד ומדאיג. זכור לי שבדרכנו הביתה, אמרה הדודה שושנה, שנראה לה שאמא לקתה במחלה קשה שיכולה להימשך שנים רבות... אמרה ולא פירשה.

גם אבא התחיל לראות שהמצב מידרדר, והדבר הדאיג אותו והכאיב לו מאוד. הוא ייחס את הסיבה למכה שקיבלה אמא בראשה בעת שהתמוטטה תקרת החדר בשעת הבנייה. ברוב כעסו הפסיק לשלם שכר דירה, בעצם עשה זאת מיום התאונה.

אבא לא סיפר לי על חרדותיו, אך יום אחד הגיע אלי, ביקש ממני לקחת נייר ועיפרון ולכתוב... למעשה היתה זו מעין צוואה.

עד שחלתה אמא המשיך אבא לעבוד. אמנם לא תמיד באופן רצוף, אך מפעם לפעם הוזמן בידי מנהל "תנובה" מר קופר ז"ל, או בידי יהודה ורזינגר ז"ל שהיה מנהל עבודה. שניהם כיבדו והעריכו מאוד את אבא, את אומץ לבו וחריצותו, ובייחוד את אהבתו לעבודה.

בתקופה ההיא סבל אבא כנראה מלחץ דם גבוה, ומספר פעמים לקה בשטפי דם קשים ביותר מן האף, התפרצות של זרם דם שקשה היה לעצרו. בכך, למזלו, השתחרר הדם החוצה במקום לפגוע במוח.

קשה ומפחיד היה לראות את שטף הדם, ואף־על־פי־כן היה אבא יוצא לעבודות מזדמנות. כשהיה בן שבעים וחמש הוזמן לתנובה והוצע לו לצבוע מסגרת גג מעץ מסביב לבניין בן שלוש קומות. צעירים שהוזמנו לעבודה

זו סירבו. אבא עשה זאת, ועשה זאת טוב. למרות שהעבודה היתה בימי הקיץ הלוהטים, מעל פיגומים בגובה של שלוש קומות.

אבא, למרות שהיה איש חזק בגופו, גם ברוחו ובהחלטותיו, סבל מחרדות לא מעטות ומחשבות על העתיד ועל הסוף. פקדו אותו לא מעט זיכרונות. זכור לי שהיה מקיץ משנתו מתוך זעקות ויבבות, מוטרד מחלומות אימה, וקשה היה לו להתעשת.

היה לאבא שיר ביידיש שהיה שר בשעות מסוימות. השיר גרם לי הרבה עצב, היה מביא אותי לבכי ותמיד בקשתי ממנו שלא לשיר אותו:-

דאס מאנסאנס זין איך וויי אקינדער שפיצן
זאבען זאנג איך ליין באגאר,
קום ווארס ער אלס דערפילסער באלד
אך דאס זאבען איך פאר איר זי שוואר
זענדאך זאנגאך, שטרעס דאך אלאס אוף,
אס ווארען שוואך די הענד, די פיס די אויגען,
אס הצלפס קיין טענות ניט, פון דאס מארק ג'י אראפ,
איך די יונגען פון דיר פארפלויגען
מאנסאלא, וואס טויג נאר דיין לויבען
דיין פליגן, דיין נאנף שטרייבען,
הבל הבלים איך אלאס נאר
ווען די צלסער ציג איר שפאר.
דארוק כל זמן דער מאנס לייבס
איך ליין איינציגער באגאר,
אוף מיין גרואער צלסער, ליי זאל איך אויף הפקר
ניט איבער,
לייא מאך אזינדערס, איך נאל ניט דארפען אונקומען

* * *

דו קיין קינדער, כּכּוֹלוֹת כּוּחוֹ אַל תּצלבּן!
ס'איז נאָך צְווישן אים לעבן נאָך דאָרפן אוּן קוּמען
הפקר נישט איבער
אוּן איין גרויסער צוֹפער, ס'איז לעבּן איך אוּן
אַל תּשליכני, פאר וועלן איר נישט ווערן ליבער,
צרוק כּל מאָל דער מענטש ווערט איך ס'איז אויפֿגעגעבן באַצער
הוי, ו ווערטן אַך שוין פוטער.
אוּן אויפֿעדער אין ס'איז הרבּה טרוכּע
אוּן היינט טרייבטן צַח אַנטן פאטער
ווילטן איך אַר אַנטרייער פאטער
כּל מאָן כּל מאָן דער אַנטשקער האט ווטעס ניבּרוכּע
אַך ס'איז ס'איזן די מכּאים
היינט איך צַקוואַן לעבּער ב'ני.
איז כּח אוּן קראפֿט שפּיכת זאיז
ס'איז קינדער דו ליטן ניבּראכּט
צַח אַנטס ווערטער ווערטן ווטעס צַאכּט,
דער יונגער דור מאכט חוּליק נאָר
ווערט אויס צַאַכּט אוּן אויסצושפּרט
דער אַנטער מאָן, ס'איז יעדער שפּאן

דו קיין קינדער, כּכּוֹלוֹת כּוּחוֹ, אַל, אַל תּצלבּן!

עשה אתה שלא כצדקך ילדי, ככלות כוחנו אל תצלבנו".
"אל תשליכני עלוקי, לצת שיבתי אל תפקירני,
לכן, כל זמן שהאדם חי, תפילתו היחידה והכמוסה,
הבל ההבלים הכל, כאשר הליקוה מציגה את עצמה.
בן־אדם, מה טעם ברוחתך, במעופך, בשאיפותיך,
כי הנצורים ממך מתצוננים.
לא צוערות כל טענות, ברוך יוסגת
נחלות הרגליים, הידיים, העיניים,
לעג לעג מתים דברים
שהחיים עליו קלת קשים.
כאשר מתחיל להלדקן, מרגיש איך
חיים ארוכים לו תקוותו.
חיוו של האדם הם כמשחק ילדים

ההידרדרות של אמא היתה די מהירה. התחילה להתרשל בלבושה וזה היה אולי הסימן המובהק שההסתיידות בראש מתקדמת. כמו כן אכלה כל מה שהיה אסור לה, כל מה שנמנעה מלאכול במשך שנים, לא זכרה שכבר אכלה, בריאותה כמעט לא הושפעה לרעה ממאכלים שמנים וחריפים ולא מתאימים.

אבא טיפל בה במסירות מופתית. היה צריך לדאוג שתהיה לבושה בצורה סבירה. ביקשה ללכת כל הזמן בגלל אי השקט שבתוכה. אבא ליווה אותה לטיולים שונים מדי יום. דאג לקנות מצרכים. לבישול דאגנו אנחנו. אמא התחילה לזכור דברים שונים מן העבר, דברים שלא דיברה עליהם במשך שנים. על מנת להעסיק אותה היינו מבקשים שתספר לנו סיפור, ואז היו שני סיפורים שחזרה וסיפרה אותם שוב ושוב. במשך הזמן רבו הפרטים ששכחה להזכיר.

סיפור אחד היה על מופת מעניין שנעשה בידי הרב הקדוש רבי חיים בן־עטר, סיפור ארוך ומעניין ששנים אחר־כך נתקלתי בו באסופת סיפורי מעשיות עממיות מאת המספר בן־יחזקאל. החרדות של אבא הלכו וגברו ואז קרא לי על מנת להגיד לי דברים שנשמעו כמו צוואה:

כיצד לנהוג לאחר שהוא ואמא ילכו לעולמם, הזכיר לי שיש תעודות על קניית מקום קבורה, ושיהיה צורך להשלים את סכום הקנייה בבוא העת. הזכיר שרשם את עצמו ואת אמא בחברת גמילות חסדים ושיש לשלם עבור אמירת "קדיש". כזאת עשה גם בבית היתומים דיסקין. אבא רצה שבנוסף לכך יגיד גם גדליהו "קדיש" אם ירצה. דאגה רבה דאג אבא לעתידה של מרים. ביקש במפורש שכאשר הוא ואמא ילכו לעולמם, נקבל עלינו טובה ואני אחריות לעתידה של מרים ולא נפקיר אותה.

השיחה היתה כואבת ועצובה ומלוות בכי רב של שנינו.

* * *

"מגנזיום אוסטא" הוא שם דבר במשפחה. אבא ואמא צרכו אבקה זו במשך שנים להסדרת פעילות המעיים. מדי ערב דאג אבא שהוא וגם אמא יקחו את המנה היומית, למחרת רצו שניהם לבית השימוש. כאשר הידרדר מצבה של אמא היה לה מעין שלשול תמידי. כמעט מדי יום היה שליח מטעם אבא מגיע אלי בכל שעה של היום לקרוא לי שיש בעיות, שלשול או עצירות.

הייתי אז מטופלת בילדות קטנות, בתנאי דיור קשים וגם במצב כלכלי לא מזהיר, ולהיות שם כל היום היה בלתי אפשרי, אבל היינו שם מדי יום ביומו. אבא הוא שנשא במעמסה עשרים וארבע שעות ביממה. כמובן שלא יכול לצאת לעבודה.

טובה אני ומרים עזרנו בתורנויות, בקניות, בבישול, בכביסה ובניקיון, אך נדרשה השגחה בכל שעות היממה. כדי להעביר את הזמן שיחקנו עם אמא ב"דומינו" - הקופסה היתה נשלפת מדי פעם על מנת להעסיקה כל עוד החזיקה מעמד. כמו כן החזיקה אמא בידיה מסרגות עם פקעת של חוטים וסרגה - העיסוק בסריגה ארך זמן רב - עד שיום אחד הוזעקתי בבהילות כשקיבלה אמא שטף דם מן האף אחרי שגירדה באחד מנחיריה במסרגה שבידה. התמונה היתה מפחידה. רצתי אל הד"ר בוסטין, רופא אא"ג בקופת חולים, התחננתי בפניו שיואיל להגיע אל ביתנו כדי לטפל באמא. הוא ריחם עלי ובא. לאחר מאמצים גדולים מצדו ובעזרתי נפסק שטף הדם - לא קודם שהיינו כולנו שטופי דם. העיסוק במסרגות ירד מן הפרק כמובן. הדאגה והפחד גברו.

התוכניות שעשינו אנו הבנות, ואף שאחת מאתנו היתה שם כמעט יום יום, כרע אבא תחת כובד האחריות והטיפול באמא הסובלת והחיים באווירה הקשה. אבא חזר וטען שכל הצרות התחילו מפגיעת האבן בראשה של אמא. לכן כשדרש הממונה על הדירות מאבא לשלם שכר־דירה ואיים גם בסנקציות כביכול, עמד אבא בסירובו ואמר שהוא דורש מן הממונה לתבוע אותו לדין תורה, על מנת שהרבנים ותלמידי החכמים יפסקו בעניין. ואכן, הממונה קיבל את ההצעה ותבע את אבא לדין תורה.

באותה תקופה כבדה ביותר שמיעתו של אבא, למרות מכשיר השמיעה היה צורך לדבר בקול רם, ובעיקר הצליח לקלוט את הנאמר מקריאת השפתיים בלבד. הדיבור בקול רם הפך להרגל. אבא החליף מכשיר שמיעה מספר פעמים, גם בזאת חשב שאני מבינה. בכל פעם בא אלי עם המכשיר למצוא את התקלה. או שהמכשיר היה סתום, או שנקרע החוט וניתק ובמכשירים של פעם היה חוט שנמשך מן המכשיר אל הבטרייה שהיתה בכיס).

כובד השמיעה הפך לחירשות גמורה, דבר שפגע קשות באבא. הוא הדיר עצמו מחברת אנשים, התמלא כעס כאשר לא הבין את שדובר, היה עצבני מאוד והתפלל הרבה בבית, כי הפחית את ביקוריו בבית הכנסת פרט לשבת. מאוד רצה לשבת עם המתפללים האחרים וללמוד או לפחות להקשיב ללימוד. כשהפסיק לשמוע מנע את עצמו מלבקר בבית הכנסת וישב בבית עם אמא בבדידות גמורה.

ימים מספר לפני מועד בירור התביעה בפני הדיינים בא אלי אבא ואמר, שאתלווה אליו אל הדיון בגלל חירשותו. לא עזרו לי כל תחנוני שנשים אינן מופיעות בפני הרכב כזה של דיינים, ומי אני שאעשה זאת? אבא בקולו הפסקני אמר - את הולכת וזהו...

ביום הדיון הופענו לבית הדין במועד, לבשתי בגדים מתאימים, וכיסיתי את שערותי במטפחת. הסברתי שם למזכיר שאבא אינו שומע ועלי להיכנס אתו לדיון. הוא הסתכל עלי מוזרות ואמר שהדבר לא ייתכן. התפתח בינינו ויכוח, ושני דיינים יצאו לשאול לפשר הוויכוח. בסופו של דבר מצאתי את עצמי לצדו של אבא מול סוללה של דיינים עטורי זקנים. המזכיר רשם את כל שדובר. אמרתי לאבא לספר להם את סיבת סירובו לשלם שכר־דירה, ובשל מה המרי. מאחר שאבא לא שמע את האחרים, התחיל לשפוך את אשר היה על לבו, כל המועקות, הכאבים והצער שהפנים זמן כה רב יצאו בסיפורו ודבריו הקולחים. הדיינים כולם הקשיבו קשב רב ולא הפסיקו אותו ואת שטף דבריו שיצאו מלב כה כואב, אפילו פעם אחת.

אני הייתי צריכה לעזור לאבא להבין את השאלות שנשאלו ואחר־כך להסביר להם את מצבו, הסבר שהיה חיוור לעומת עצמת הכאב שהביע אבא.
אבא זכה בדיון. אני חושבת שלא הוסיף עוד לשלם שכר דירה כל עוד גרו שם.
סיפור דין התורה ליווה אותו ואותי זמן רב...

יום כיפור אחד היתה התורנות שלי להיות עם אמא על מנת לאפשר לאבא להתפלל בבית הכנסת.
ישבתי עם אמא שעות רבות כאשר לפתע רציתי להתפלל. לקחתי מחזור תפילה והתחלתי לקרוא את מילות התפילה בקול רם. אמא ישבה לידי והקשיבה בערנות. הדברים יצאו הפעם לא מפי אלא מלבי, ועברו ישירות למוחה של אמא. אמא לא הבינה את פירוש המלים, אך חשה את עמקותם ומשמעותם, ואז פרצנו שתינו בבכי והתייפחות, בכי קורע לב שבו פרקה כל אחת מאתנו מטען של כאב, מועקה וחוסר אונים...
כאשר אני כותבת את הדברים האלה חוזרת וממלאה את לבי אותה הרגשה, אותה תמונה שמחזירה אותי לאותו יום כיפור רחוק שחוזר פתאום להיות קרוב כל־כך וחי...

הטיפול באמא היה מתיש ומעייף בגוף ובנפש. מדי פעם נועצנו ביחד מה לעשות ופתרון לא נראה.
שמחה גיסי היה חולה מאוד, וטובה טיפלה בו והשגיחה עליו ברוב שעות היממה. היו לי בבית שתי ילדות קטנות והדירה הקטנטונת והתנאים הפיזיים הקשים לא אפשרו כלל שאמא תעבור אלינו ותהיה אתנו ביחד בבית, בייחוד בזמן שמצבה החמיר והלך. כשאזלו כוחותיו הגופניים והנפשיים אל אבא הסכים שנחפש עבור אמא מקום למנוחה וטיפול, וננסה לראות איך הדבר פועל.

באותה תקופה נתקפה כאב במפשעה. אינני יודעת מי יעץ לנו ומהיכן קיבלנו את המידע שעלי כרוב אם שמים אותם במקום הכאב, מקלים על הכאב ומרפאים את המחלה. מיד התחיל מירוץ אחרי עלי כרוב שכמעט ולא נראו באותה תקופה בשוק. אבא השיג עלי כרוב טריים ומספר פעמים ביום היו מניחים עלים במקום הכאב. רק אחרי זמן הסכימה אמא להראות לי את מקום הכאב, ואז נתגלתה לי התקשות, מן גולה במפשעה שהלכה וגדלה באיטיות.

טובה ואני התחלנו לחפש בקדחנות מוסד או סנטוריום רציני. כמובן שחיפשנו את הטוב ביותר, ולבסוף המליצו בפנינו על סנטוריום פרטי קטן ברמת־גן. ביקרנו שם והתרשמנו מן הניקיון, הסדר והאווירה, והחלטנו להביא לשם את אמא לניסיון. היה זה בימי הקיץ. הגענו לסנטוריום לפני הצהריים ושהינו שם עד שעות הלילה. הרופא אמר לנו שאם אנחנו רוצות שאמא תתרגל למקום, עלינו לעזוב ולתת להם לטפל באמא על־פי ניסיונם. אמא לא הסכימה כל־כך להיפרד ולהיכנס למטה. יצאנו החוצה לפי דרישת המטפלים ואמא המשיכה לקרוא, בבה, בבה. היא קיבלה זריקה ונרגעה. נסענו אל משפחותינו בלב כבד.

למחרת חזרנו לסנטוריום. אמא נראתה נורא. ארזנו את חפציה האישיים וחזרנו במונית ישר הביתה. הניסיון הקצר הזה השפיע קשות על כולנו. אבא הסתובב שפוף ולא מצא לו מקום. אחרי יומיים חזרה אמא להיות כפי שהיתה לפני הנסיעה.

שוב עברו שבועות, הנפיחות במפשעה התרחבה והתקשתה, הרופא שהבאנו אמר שמוכרחים לאשפזה על מנת לבדוק את המקום ולהחליט מה ניתן לעשות. אשפזנו את אמא במחלקה כירורגית של "הדסה" ששכנה בבניין של ביקור חולים, במקום שמצויה בו היום מחלקת היולדות. אמא היתה שרויה בחוסר מנוחה וחוסר שקט נוראי. ישבנו כל הזמן ליד מיטתה. כאשר ניסיתי ללכת לשירותים הדהדו הצעקות בבה, בבה בכל החדרים והמסדרונות. הרופאים החליטו שצריך לנתח, פתחו את המקום ניקו וסגרו.

אמרו שלא ניתן לעשות יותר, וכך, אחרי כל הסבל הזה, החזרנו את אמא הביתה אל עלי הכרוב...

הימים התמשכו והמצב הלך והתדרדר. אמא התחיל להזיק לעצמה והדברים הגיעו לידי סכנה גדולה עד כדי הכרח בהתייעצות פסיכיאטרית. כדי לעמוד על מצבה היה צורך לאשפזה שוב למספר ימים - והימים האלו היו הקשים ביותר שידענו. הטיפול באמא היה מסור, אך מיד עם התחלת נטילת התרופות הפסיקה לשלוט על הסוגרים והמצב היה גרוע ביותר. הרופאים יעצו לנו למצוא מוסד מתאים עבורה והיינו צריכים להשלים עם זאת.

טובה ואני חזרנו לחפש. לא היה לנו כל ניסיון. חיפשנו מקום פרטי בעל שם טוב והמלצות. שני בתי החולים שהיו אז בירושלים לא נראו לנו אחרי שביקרנו בהם, ואז מצאנו במגדיאל בית חולים פרטי שרבים המליצו עליו בכל לב ולשם העברנו את אמא - שגיאת חיינו.

ההחלטה לאשפז את אמא נפלה בבית ביחד עם אבא. ידענו שזה הצעד הקשה ביותר ואולי האחרון שאנחנו עושים. ההחלטה לוותה בכאב רב, אבל, וצער.

המרחק מירושלים היה רב ועד כמה שהשתדלנו להרבות בביקורים הם לא היו מספיקים. אמא שכבה כל הזמן במיטה ולא ירדה ממנה עוד, והביקורים במקום הסבו לנו ייסורי תופת עם כל ההשלכות שהיו לכך על אורח חיינו וחיי משפחותינו.

* * *

סגירת מעגלים

אמא נפטרה בגיל שמונים, בליל שבת קודש כ"ד באייר תש"כ (1960). לנו נודע הדבר רק ביום ראשון, כאשר טובה נסעה לבקרה כמדי פעם נושאת סל מלא דברים טובים...

איתרע מזלה של טובה שגם שבוע לפני כן נסעה אל אמא, שכן אני הייתי טרודה בבעיה מסוימת ולא יכולתי לנסוע. בביקורה זה היתה אמא צלולה למדי וביקשה מטובה לשיר לה מן השירים הישנים והיפים ששרו בעיירה. טובה שרה שיר רטוב בדמעות רבות, למעשה היה זה ביקור פרדה. שש שנים היתה אמא, חולה, ושנה וחצי היתה מאושפזת בבית החולים שבו נפטרה.

מאחר שמקובל שלא להלין את הנפטר, הגענו לירושלים בשעות אחר הצהריים. הגישה לבית ההלוויות במגרש הרוסים היתה חסומה, שכן באותו יום נערכו צילומים לסרט שעשה אוטו פרמינגר. הלוויה נערכה אפוא בלילה.

אבא ניגש לבנו של הרב אריה לוין ז"ל שגר בשכנות לחצר הורודנא, וביקש ממנו שיאמר "קדיש" אחרי אמא. בנו של הרב לוין, רב בעצמו, יהודי גבוה, עטור זקן ארוך ואפור, דמות רבת רושם ויהודי יקר מאוד, לא היה מסוגל לסרב לבקשתו של אבא שהוקיר אותו כאדם פשוט וישר, אדם שהתפרנס מיגיע כפיו ובזיעת אפיו פשוטו כמשמעו. הוא הקפיד על אמירת "קדיש" בכל אותה שנה והשתתף אתנו באזכרה ביום היארצייט.

ביום האזכרה הראשון נעלם אבא. הזמנו מניין אנשים על־פי בקשתו של אבא על מנת לעלות אתם להר המנוחות, ואבא איננו. חיפשנו בכל מקום מתקבל על הדעת זמן רב מאוד, לבסוף עלינו עם הקהל להר־המנוחות בלווית הרב, ומצאנו את אבא יושב שפוף ובוכה על קברה של אמא.

כשנפטרה אמא ביקש אבא, שבכל שנה, ביום האזכרה של אמא ושלו, נביא לבית הכנסת משקה חריף ועוגיות, ונעלה עם מניין לבית העלמין.

אמא ואבא

...למעשה מרגע שהוצאנו את אמא מן הבית לאשפוז התחיל אבא להתאבל עליה ולבכותה. הלבד היה קשה מאוד עבורו. במשך השנים השלה אבא את עצמו שיגור אתנו, דבר שלצערי לא יכול היה להתבצע. מרבית הזמן היה אצלנו, בשבתות ובחגים גם ישן. חי בעולמו הסגור, לא שמע כמעט כלום, חירש לגמרי. היה מכור למגנזיום אוסטא והדבר הפך לסיוט. ביום ובלילה התרוצץ ללא סוף לשירותים ובחזרה, התחיל להתרשל בלבושו ולא נשמע לנו. עד היום נדמה לי מדי פעם שאני שומעת את קול גרירת הנעליים ברחוב נחום.

באחד הימים החליט אבא לחסל את הדירה ולעבור לבית אבות. תמיד הזכיר בכאב שאמא התחננה לפניו במשך שנים שייכנסו ביחד לבית אבות, בזמן שהם יכולים לעזור זה לזה. אבל אז לא רצה אבא לשמוע על כל שינוי.

פירוק הבית לא היה קל, בייחוד שאבא התהלך שפוף וכועס כל הזמן. הוא רצה לקחת לבית האבות את כל המצעים, כלי המטה והבגדים הרבים. שאר המיטלטלין נמכרו או נתנו במתנה. לאחר זמן רב נוכחנו לדעת שהפמוטים של אמא וכמה כלי נחושת יפים שהיו בבית לא נמצאו. אינני יודעת מה נעשה בהם.

אבא התחיל לחיות בבית האבות. הוא חלק חדר עם יהודי זקן נחמד שכמעט לא שמעו את קולו. השכן היה יוצא מוקדם בבוקר מבית האבות בהליכה איטית, נשען על מקלו, והיה מגיע ל"ישיבה" במאה שערים. היה לומד ב"כולל" ואת הפרוטות הזעומות ששילמו לו נתן לבנו היחיד שהיה עני מרוד מטופל בילדים רבים. האב הרגיש שעליו להתאמץ ולעזור לבנו כפי יכולתו, בעיקר כאשר הוא עצמו "מסודר", יש לו קורת גג וגם אוכל.

אבא לא שמע כלום. היה מתבודד, מרבית היום קורא פרקי תהילים או ישן. לא רצה לקחת חלק בחיי החברה. לא אהב את האוכל שהגישו שם, ולפיכך היינו מביאים לו תבשילים אהובים עליו, שאותם שמר במקרר ולא פעם נהנה מישהו אחר מן האוכל.

בכל יום חמישי היתה מרים באה ומנקה את חדרו של אבא מן התקרה עד לרצפה. מנקה, מאוררת וממרקת כל כלי. בכל יום שישי לפני כניסת השבת הייתי נוסעת אל אבא עם מאכלי שבת האהובים עליו, עוגה ופירות, עורכת לו את שולחן השבת, כי לא רצה לשבת עם האחרים בחדר האוכל. הייתי חוזרת הביתה באוטובוס האחרון והנהגים הכירו אותי ולא פעם עצרו בשבילי ואפשרו לי לרדת ליד שער בית האבות או בחזרה ממנו, להקל עלי להגיע הביתה. לאורך השנים היו השבתות ובעיקר לילות השבת שלי חצויים, חלק ממחשבותי ורגשותי היו משוטטים קודם אצל אמא המאושפזת, אחר־כך אצל אבא המתבודד - וחלקם האחר היה עם בני הבית...

לילה אחד, בעת ביקורי אצל אבא, התחיל מקיא בכמויות גדולות. לא רצה ללכת לחדר החולים וגם לא נתן לי לזוז. נשארתי עם אבא בלילה יושבת למרגלות המיטה. זה היה סיוט בגלל נוכחותו של היהודי השקט שכנו לחדר. כאשר התנצלתי בפניו על נוכחותי השיב, אין דבר "הלא את מוכרחה להיות כרגע לידו". ישבתי וצעיף גדול מכסה את ראשי. שירותים לא היו בחדר ולא בקרבת מקום, ואני ישבתי והתאפקתי כל הלילה...

למחרת אושפז אבא בבית־החולים שבמקום ושכב בחוסר הכרה במשך כמה ימים. פתאום התחיל להראות סימני חיים והתחיל ל"היאבק". תחילה נראה היה כאילו הוא נאבק מאבק פנימי; אחר־כך התחיל פשוט להסתובב מצד אל צד בחוסר מנוחה, נאבק בידיו וברגליו - מחזה שקשה לתארו - כל זאת בעיניים עצומות ומתוך השמעת קולות מבלי יכולת לדבר. הרגשנו שהוא נאבק במשהו ויש בו רצון ועקשנות לנצח - ואכן כעבור יומיים נרגע, פקח את עיניו ואחר־כך התחיל לאט לאט לדבר.

טובה יצחק ואני עמדנו כל הזמן מסביב למיטה, היינו הלומים מתוחים ומפוחדים. גם הרופאים והמטפלים ראו במקרה הזה "תופעה" - מקרה מיוחד.

מאז נשאר אבא בבית־החולים, הרבה יותר חלש ומכונס בעצמו. ישן הרבה מאוד ביום ובלילה, וכשהיה מתעורר ביום חשב שזה בוקר ומוכנית הניח תפילין ועמד בתפילה. הדבר קרה מספר פעמים ביום, והפך אצלו לאובססיה - חוץ מלקיחת מגנזיום ואכילה מועטת היה זה העיסוק היחידי שלו. כמעט שלא דיבר ולא התחשב באיש.

בבית־החולים היה מאושפז יהודי משותק במחצית גופו התחתון, הראש וחלק ממחצית גופו העליון פעלו באופן תקין. האיש היה ישוב כמעט כל היום על כיסא גלגלים בפרוזדור ששימש גם כחדר אוכל. שמע כל דבר שנעשה בבית־החולים, ידע כל דבר והתערב בכל דבר. כוחו היה בפיו. הוא לא חסך מילות גנאי ולגלוג על כל חריג וכאלו היו רבים. גם מאבא לא חסך דברים, טוב שאבא לא שמע, אך כנראה הרגיש...

אבא נפטר מהתקף לב בט"ו באייר תשכ"ו (1966) בגיל שמונים וארבע.

* * *

שנים רבות לפני פטירתם קנה אבא שני מקומות קבורה. שטרות הקנייה היו בידי. כאשר נפטרה אמא ואחר־כך אבא הוספנו את התשלום האחרון עבור המקום. כל החשבונות של אשפוזה של אמא וכל הוצאות המצבות כוסו על־ידי הכסף שחסך אבא. הוא גם הותיר סכום קטן מחסכונותיו מופקד בבנק של "תנובה". הכסף שימש עבור הוצאות קניית י"ש ועוגיות בימי האזכרות וכן תשלום עבור הזמנת מניין לבית העלמין כל עוד הספיק. לאחר מכן כוסו ההוצאות בידי טובה ובידי.

* * *

תמר אחותי

במשך שנות המלחמה מלחמת העולם השנייה - דאגנו כמו משפחות רבות מאוד מה עלה בגורלה של אחותנו תמר ובני משפחתה. התקשרנו עם הסוכנות היהודית, המדור לחיפוש קרובים ולא קיבלנו כל מידע. במשך השנים קלטנו שמועות שונות ומהן למדנו שהאזור שבו גרו תמר ומשפחתה סבל קשות מן הנאצים, ואחר־כך מן הרוסים והאוקראינים. שמועות גם סיפרו שכל האזור וסביבתו נחרב חורבן גמור והאדמה נשארה שוממה וחרבה במשך שנים.
יום האזכרה של אחותי תמר הוא יום הקדיש הכללי לנספים הרבים שיום פטירתם ומקום קבורתם אינו ידוע.

* * *

יצחק אחי

...יצחק אחי היה מרוצה מאוד שבעלה של בנימינה בתו מתפרנס בכבוד ועוסק בעבודה שיש בה סיכויים לרווחים גדולים ואינו משמש כפקיד קטן שמשכורתו המצומצמת מביאה בהכרח לצמצום וויתורים וכן לדריכה במקום. היה מרוצה גם מהישגיו של החתן השני, בעלה של דליה, שכישרונותיו וכישוריו הביאו אותו לעבוד בארצות־הברית בחברה יוקרתית, והתקדמותו הביאה לא מעט גאווה ונחת. גם הישגיה של דליה כמורה, ואחר־כך כמנהלת בית־ספר יהודי בארצות־הברית, גרמו לו הרבה נחת.
אבל מצב בריאותו היה מדאיג. יצחק סבל ממחלת לב. התקשה בהליכה, נזקק להשגחה רפואית ולהרבה תרופות. הניתוק מדליה גרם לו סבל וגעגועים. הקשר אתה היה חשוב והתנהל על־ידי מכתבים ושיחות טלפון שדליה התמידה בהם, והרבתה לשתף את הוריה בהתקדמותה והתקדמות בעלה במקומות עבודתם, ברכישת הבית ותכולתו, ובהולדת ילדיה, גידולם והתפתחותם.

ליצחק היתה משאת נפש שהלכה והתחזקה לחלוק אתם את שמחתם, להכיר מקרוב את הנכדים, וכן לבקר בחוץ לארץ בפעם הראשונה מאז הגיע ארצה, וכן להיפגש עם בני משפחה אחרים וידידים שהיגרו לארצות הברית או גרו בה במשך שנים, והיו בקשר עם יצחק ושושנה, בעיקר במכתבים. הידידים ביקרו מספר פעמים בארץ והיו תמיד אורחים של שושנה ויצחק שאירחו אותם בחום ומסירות.

במשך שנים אסרו הרופאים על יצחק לעזוב את הארץ, בעיקר חששו מהטיסה. בשנת 1974 חל שיפור מה במצבו של יצחק, ושושנה ויצחק נסעו לארצות־הברית. לא היה קץ לאושרו של יצחק, משאת נפש וחלום של שנים התגשם פתאום...

יצחק ושושנה שהו אצל דליה מספר חדשים, רוו נחת מקבלת הפנים, מהאירוח ומהכבוד שזכו בו. הם נסעו לבקר במקומות רבים. גם קרובים ומכרים רבים באו ממקומות מרוחקים לראותם אחרי שנים רבות, וכן השתתפו במספר שמחות משפחיות. לאושרו של יצחק לא היה קץ.

שבוע או עשרה ימים אחרי שחזרו ארצה קיבל יצחק התקף לב. הוא אושפז בבית חולים ומצבו הלך והחמיר.

כאשר אושפז ביקרתי אצלו (עדיין היה מותר לו לרדת מן המיטה וגם היה מסוגל לכך) הוא פתח לי את הדלת. במשך כל ימי חיי לא ראיתי את פניו מאושרות כל־כך ויפות כל־כך. הוא קרן משמחה והקרין כל־כך הרבה סיפוק ואושר, לא מצא מלים לתאר את שמחתו וסיפוקו מן הנסיעה, ואמר לי: "הכל היה כדאי"!

אבל מצבו החמיר והתדרדר, נכנס לבית־חולים, שוחרר למספר ימים ואושפז שוב. בני המשפחה סבלו מאוד. לא אחת התגנבה המחשבה וגם קיבלה ביטוי, אולי הנסיעה לארצות־הברית גרמה להחמרת המצב: יצחק סבל במשך חודשים אחדים ואתו שושנה אשתו ובניו כאן בארץ ודליה בארצות הברית וכמובן בני משפחותיהן.

ביום כ"ו באייר תשל"ה (1975) נפרד יצחק לבית עולמו.

* * *

בונדי

מאז שחזר בונדי מהצבא היתה הליכתו קשה. הוא נפצע בכמה מקומות ברגליו, וכללית היה אדם חולני וחלש. סבל מדרכי העיכול, אכילתו היתה זעומה ומסווגת מאוד. מרים שמרה עליו כעל בבת עינה.

הניקיון בבית, הכביסה (פחדו להפעיל את מכונת הכביסה), הבישול, צחצוח הנעליים ונעלי הבית, ההקפדה על לבוש נקי ומסודר, מתן התרופות וקבלתן מבית המרקחת, הריצות לקופת חולים, הכל הכל פעל סביב בונדי.

מצב בריאותו התדרדר והלך, ההליכה קשתה עליו מאוד, קיבל פצע לחץ ברגל שלא התרפא. ההליכה קשתה כל־כך, בייחוד שגרו בקומה הרביעית, מעל שבעים ושתיים מדרגות. הכרחי היה אם כן לשנות מההרגלים שקבעו להם. הנסיעה השבועית לסופר־מרקט הפכה להזמנה בטלפון. ההפסד היה של שניהם, כי הליכה זו היתה בשבילו בעיקר לבילוי ומפגש כמעט בלעדי עם אנשים.

באחד הימים ביקש ממני להתלוות אליהם בנסיעה לבנק. הגענו לבנק אחד ושם בנוכחותי סיפר לסגן המנהל (שהכיר אותו ואת מרים במשך שנים) על מצב בריאותו ועל חולשתו הגופנית והקושי בהליכה והבעיות שמקשות עליו להגיע לבנק. הוא התייעץ אתו כיצד אפשר לתת לי סמכויות כדי להיות שותפה לענייניים הכספיים וייפוי כח לפעול בשעת הצורך וכאשר לא יוכל להגיע לבנק. הייתי מופתעת מאוד, לא שיערתי עד כמה גדול היה האמון שנתן בי. הוא גם לא שאל לדעתי. לא שמחתי עם המצב ולא שמחתי לקבל על עצמי אחריות כזו. ועוד יותר לא נוח היה לי כלפי אחותי מרים. אך הוא עמד על כך שזה רצונו, אחרי שחשב על כך זמן רב והגיע להחלטה. (אני חושבת שמרים לא הבינה ממש במה מדובר). יצאנו מהבנק, ועל הכרטיס האישי שלהם בבנק התנוססו השמות של בעלי החשבון, יונה בונדי ומרים בונדי, ו/או בלהה כהן.

לאחר מכן ביקש ממני להתלוות אליו לבנק שני שבו היו לו חסכונות

וחשבונות גדולים יותר, ושוב הפגיש אותי עם סגן המנהל שהיה בן עירו, וסיפר ותיאר את המצב, חתם על מסמכים וגם אני נתתי את דוגמת החתימה שלי והפכתי שוב להיות שותפת לבונדי ומרים בחשבונות. יש לציין שלכל מקום שהגענו אליו גילו כלפי בונדי ומרים יחס של כבוד והערכה.
הנסיעה הזו הסתיימה במשרדו של עורך־דין שטיפל בענייני ההכנסה שלו מגרמניה. גם שם הציג אותי כמי שתנהל את ענייניו הכספיים כאשר לא יוכל לעשות זאת בעצמו. שם מילא טפסים ובקשות להגדלת הכנסה.
מצב בריאותו של בונדי החמיר. הוא נחלש מאוד, היה מצלצל אלי ביום ובלילה. חי בחרדה עצומה והיה מביא את מרים מדי פעם להיסטריה. מספר פעמים הזמנו אמבולנס שהביאו לבית החולים, לרוב "שערי צדק". באחת הפעמים כשהגענו לשם בדקה אותו רופאה צעירה ומוכשרת, הכרתי את משפחתה שגרה ברחוב עמוס, קרוב לביתנו. היא טיפלה בו במסירות רבה, נתנה לי את מספר הטלפון בביתה במקרה ואזדקק ליעוץ. בינתיים הציעה שיבוא לטיפול יום בבית חולים "שערי צדק" ושם יקבל את התזונה הנכונה ואת התרופות המתאימות כסדרן. אחרי ביקור אחד ראינו שלא נוכל להתמיד, כי הירידה והעלייה של שבעים ושתיים מדרגות היתה לרועץ. גם מצב הלב והריאות החמיר.
בוקר אחד הזעיקה אותי מרים מוקדם בבוקר ואמרה לי בטלפון "שלעכט" - רע. הזמנתי מיד רופא שהעבירו ל"שערי צדק". התנאים הפיזיים שם היו קשים. ונטילטור פעל בחדר במשך כל היום, החדר היה גדול ושכבו בו חולים רבים במצב קשה. מצבו של בונדי החמיר, קיבל מים בריאות שנשאבו מדי פעם, הוא סבל מאוד מאוד. באחד הימים שהייתי אצלו נתן לי את השעון שענד על ידו - הבנתי שהוא יודע שמצבו גרוע ביותר. הוא היה שקט ורגוע. מרים ישנה אצל טובה. יום אחד לפנות בוקר הודיעו לנו מבית החולים שנכין את אשתו, כי מצבו החמיר. הבנו שאת אשר יגורנו אכן בא.
יונה בונדי נפטר בכ"ה בסיון, תשל"ט - 1979.

* * *

מרים ישבה "שבעה" בביתה וטובה ואני היינו על־ידה במשך כל הזמן. ההתמודדות של מרים עם ה"לבד" היתה כמובן קשה ביותר. הדבר הראשון שביקשה היה לדאוג שיהיה לה "מקום" על־יד בונדי. ב"חברה קדישא" ביקשו סכום כסף גבוה ביותר לשמירת מקום. כאשר ביקשתי הנחה יעצו לי לכתוב מכתב ולנמק את הסיבות לבקשת ההנחה, והעניין יידון בישיבת ההנהלה. קשה היה לי לכתוב, אך כאשר התחלתי - עלה במכתב סבלה של מרים מימי ילדותה וחוסר האונים שלה כעת. כאשר באתי לקבל תשובה נאמר לי שמזמן לא קראו מסמך כזה. קיבלנו הנחה מרבית וגם את הסכום שקבעו אפשרו לנו לשלם בארבעה תשלומים. כתבתי מכתב לאחותו של בונדי בחו"ל והודעתי להם על פטירתו של יונה בונדי, על מקום קבורתו, ועל הקשיים של מרים בלעדיו. מרים קיבלה מהם מכתב תנחומים כתוב בעברית.

מרים היתה אומללה, כעסה על כל העולם, חשדנותה התחדדה והפכה לקיצונית ביותר. פניתי ללשכה הסוציאלית של שיכון "רסקו" על מנת שידעו שברחוב טשרניחובסקי 68 מתגוררת אשה עירית פגועה מאוד, שמתקשה ליצור קשר עם סביבתה, וגם מתנגדת לכך.

בלשכה נודע לי שבשיכון "רסקו" קיימת קבוצת נשים מתנדבות, שקיבלו עליהן לעזור לקשישים בודדים, ואחת הנשים, גב' דורה אביר, גרה כמעט בשכנות למרים והיא מרכזת הקבוצה. פניתי אל הגברת, ספרתי לה קצת על מרים, ותיארתי את הקשיים. סכמנו שמרים ואני נטייל בגן הציבורי שבסביבה ונפגוש "במקרה" את גב' אביר והיא תנסה ליצור את הקשר.

הפגישה "המקרית" הצליחה מעל המשוער. גב' אביר הצליחה לדובב את מרים, דיברה אליה לאט ובשקט לפי הוראותי, למרים היתה שהות להסתכל בפני דורה וגם הבינה אותה, דבר שגרם לה נחת רוח וגם שבר במידת מה את הכפור שבו היתה עטופה כל־כך. השתיים סיכמו שדורה תבוא לבקר את מרים, ואחרי הביקור הראשון באו אחרים ונוצר קשר. אחרי כל פגישה תכננו דורה ואני מה יהיה הצעד הבא. ואכן הצעד הבא היה ללכת ביחד

לקנות חומרים לרקמת כרית. ציינתי שהפריטים והדוגמה צריכים להיות פשוטים ביותר, ואכן מרים בחרה בצבעים של החוטים והתחילה לרקום.
הייתי מאושרת שיש לפחות אדם אחד בכל השכונה שמרים נותנת בו אמון ואינה חושבת שהיא צוחקת עליה. שמחתי גם שאת הסידורים בביטוח הלאומי ובדואר, מקום עבודתו של בונדי, יכולתי לסדר ולפתור מבלי שמרים תהיה נוכחת ותצטרך לעבור שוב מסכת ייסורים של חתימת שמה בנוכחות אנשים זרים. הודעתי גם לשלטונות בגרמניה על פטירתו של בונדי ובאמצעותו של העורך־דין של בונדי נשלחה בקשה להוסיף לשלם למרים את המענק שקיבל בונדי. מכיוון שהכנסותיה הצטמצמו.
מרים היתה מתוחה, לא ידעה כמה כסף להוציא ואיך להוציאו. תחילה הלכתי איתה לחנויות, אך במשך הזמן העיזה לצאת לקניות הדחופות לבדה. כמובן שהמשיכה למשוך תשומת לב בגלל האיפור הכבד של הגבות והעיניים. כל תחנוני לאיפוק לא הועילו. מרים ביקרה הרבה אצל טובה וגם טובה אצלה. מגדליה התביישה מרים והסתייגה, ופחדה לדבר בנוכחותו.
עברו מספר חודשים וחג הפסח התקרב. כמו לפני כל חג החלה מרים לדאוג, מה יהיה? איפה תהיה בפסח? טובה החליטה לנסוע לבתה בבאר־שבע, ואמרה, שמאחר שתהיה אורחת אצל חנה'לה אינה יכולה להביא אתה עוד אורחת. שוב ושוב עלתה השאלה מה יהיה על מרים.
שולי, נעים והילדים החליטו לבוא אלינו לחג אחרי הרבה שנים שהתארחו אצל אמא של נעים בליל הסדר, דבר שהיה כמעט מסורת. שולי נעים והילדים היו אחרי שפעת קשה ונטילת אנטיביוטיקה. הם נדבקו זה מזה והנסיעה והיציאה מן הבית היוו עבור כולם דבר חשוב ביותר.
כשהיה החג בפתח ולא נמצא סידור אחר למרים, אמרתי למרים שהיכן שאהיה אני תהיה גם היא, כדי להפיג במקצת את המתח והחרדה שהיתה נתונה בהם, למרות שידעתי שיהיה קשה מאוד בגלל הצפיפות. פשוט לא היתה לי ברירה.
"הסדר" היה ביום שלישי בלילה. מרים הגיעה אלינו עם מזוודה מלאה

Rabbi Shneur Chaim HaKohen OB"M
Gutnick Jewish
Public Library
82-52 Abingdon Rd.
Kew Gardens, NY 11415

בגדים. כאשר ראתה את שולי בתי ונעים בעלה חשכו עיניה. עוד גבר נוסף על גדליה. את זאת הבנתי מאוחר יותר. למחרת ה"סדר" ביום החג יצאה מרים לטייל. היא חזרה כעבור זמן רב וסיפרה שישבה בגן בשמש, התאוננה על כאב ראש והסבירה שהכאב נגרם כנראה בגלל ישיבתה הממושכת בשמש. בבוקר שלמחרת התאוננה על בלוטה בראש, מעל העורף, ואמרה שהראש כואב לה מאוד. היה לה גם מעט חום. הרופא בקופת חולים אמר שזה בוודאי תוצאה של ישיבה ממושכת בשמש.
כאשר ראתה שולי שלי שחומה של מרים עולה ותחושתה רעה, פחדה שאכן יש כאן שוב מקרה שפעת שהיא ומשפחתה זה עתה בקושי רב יצאו ממנה. לא הועילו כל תחנוני שלא ייכנסו לחרדה, שאין זה אלא מיחוש קל שיחלוף מהר, ושלא ישובו לביתם, מה גם שהבית שלהם לא היה מוכן לפסח. אך למרות הכל החליטו נמרצות לחזור לנתניה באמצע החג, ועמדו על כך בעקשנות, למגינת לבנו הרבה נעכרה שמחת החג של כולם.

מחלתה של מרים

...בשבת פסח, לפני ארוחת הצהריים של שלושתנו לבד, נכנסה מרים לשירותים ושהתה שם יותר מהרגיל. נכנסתי לשירותים ומצאתי אותה מתאמצת לקום אחרי שנפלה לרוחב האמבטיה. נבהלנו מאוד, מרים לא יכלה להסביר מה קרה לה, שפתאום מצאה את עצמה על גבה לרוחב האמבטיה. לא הבנתי כיצד לא נפצעה בראשה מן הברזים. היינו המומים, מרים היתה שקטה יחסית ותהתה כל הזמן מה אירע לה.
בשעות אחר הצהריים המאוחרות חזר הדבר על עצמו, שוב נפלה כמעט באותה צורה ובאותו מצב, ושוב לא נפצעה. כעת ידעתי שאנחנו בצרות והתחלתי שומרת את כל צעדיה. הלכתי אחריה כמו כלב שמירה. בפעם השלישית נפלה כאשר השארתי אותה לרגע על מנת לקחת מגבת מעל

מרים

המיטה. פתאום נסגרה דלת חדר האמבטיה והיא - היא בפנים ואני בחוץ, לא יכולתי לפתוח. רציתי לנפץ את השמשה הקטנה הקבועה בחלק העליון של הדלת. כעת הייתי אני במצוקה ופחדתי פחד רב. למזלנו הצליחה להתרומם, אינני יודעת איך, ואז פתחתי את הדלת, הפעם נפלה על־יד הדלת...

פניה של מרים לא היו מבוהלות, אך הביעו חוסר אונים רב, מבלי יכולת להבין ולהסביר מה קרה לה.

בלילה, מוצאי שבת, צלצל יצחק ושאל לשלומנו. כאשר שמע מה קרה למרים וששולי והמשפחה חזרו לביתם בנתניה, צלצל מיד לטובה, וזו הגיעה בבוקר. כעת חלקנו בינינו את הדאגה. הזמנו הביתה רופאה שהמליצה לקחתה לנוירולוג שיראה אותה וישמע את הסיפור. בחדר המיון לא התרשמו מן הסיפור שלי - אולי בגלל הלחץ שבו נתונים שם תמיד. חזרנו הביתה ללא מימצא.

היה זה בערב שביעי של פסח, גדליה הלך לבית הכנסת ואנחנו הלכנו להדליק נרות של חג. טובה הדליקה נרות, השתהתה בהדלקה ובתחינותיה, אחריה עשיתי זאת אני, כאשר הגיע תורה של מרים - הדלקנו לה את הנרות. היא עמדה ביני ובין טובה אחותי, הרימה את שתי כפות ידיה אל על ואמרה "ריבונו של עולם, אני לא יודעת לברך, עשה ששתי אחיותי תהיינה בריאות, אני זקוקה להן".

מרים סיימה את ברכתה ושלושתנו פרצנו בבכי ויבבה שבה התפרקו הדאגה, הפחד והתסכול של כולנו.

עברנו את החג ומרים חלשה, שוכחת מדי פעם ומתקשה בלעיסת האוכל ושומרת אותו בצד פיה לזמן ממושך.

אחרי החג הגענו לנוירולוג מומחה ב"הדסה". סיפרתי את מה שקרה. הוא שאל מספר שאלות, ולפי התשובות שקיבל מאתנו יעץ שמרים תתאשפז מיד במחלקה הנוירולוגית כי עליה לעבוד מיפוי ראש. כבר באותו ערב הזעיק מביתו את הטכנאי הראשי, ובאותו ערב התבשרנו שיש למרים גידול גדול מאוד בראש...

כשבדקו המומחים את הצילום אמרו שצריך לנתח מיד, למרות שהגידול גדול מאוד ומסוכן מאוד. התייעצנו ביניינו טובה ואני, שאלנו את עצמנו אם אשה כמו מרים תוכל לעמוד בניתוח כזה וכל מה שמתלווה אליו. אחרי לבטים קשים אמרנו לרופאים שניתוח לא בא בחשבון, בייחוד לאחר שאמרו לנו שהסיכויים להחלמה מעטים ביותר. התייעצנו גם עם רבנים, כי הרופאים האיצו בנו שהניתוח יעשה כבר למחרת היום.

כאשר החלטנו סופית שאנחנו מסרבות לניתוח וגם הרבנים אמרו שלא צריך למהר מדי, החליטו הרופאים שכעבור שבוע תתחיל מרים בסדרת הקרנות. תכננו ללכת אתה לקנות פאה נוכרית על מנת לקדם את כל תופעות הלוואי.

באותם ימים ממש היתה שולי שלי צריכה לעבור בדיקה קשה, די מסוכנת, בבית חולים בכפר־סבא. גדליה ואני נסענו ביום הבדיקה על מנת להיות עם שולי בשעת הבדיקה.

טובה נשארה עם מרים בבית ולמחרת היינו אמורות ללכת לקנות פאה נכרית.

אחרי יום של "צום" בכפר־סבא, הרבה דאגה ועגמת נפש, חזרנו בערב לירושלים. את דלת הבית מצאנו פתוחה ואת טובה מתרוצצת ומחכה לאמבולנס שהזמינה כי מרים חשה ברע במשך כל היום. הצטרפתי לטובה ומרים באמבולנס ל"הדסה".

לאחר שהרופאים בדקו אותה ושמעו את סיפורה החליט הנוירולוג התורן לנתח מיד. כאשר שמעו בחדר המיון על סירובנו לניתוח, התחילה מסכת שכנועים, הפחדות ואיומים. הרופאים הלכו להתייעצות. בינתיים באו להחליף את המצעים של מרים שנרטבו. עמדתי למרגלות המיטה, ומרים שאלה אותי "מה עכשיו"? עניתי לה: "שני קצת ותנוחי". היא תלתה בי זוג עיניים מלאות רוך, טוב ואמון, ועצמה את עיניה...

מרים מתה מיתת נשיקה <u>ביי"ג באייר</u> תש"מ, עשרה חודשים בלבד אחרי בעלה, ונטמנה באותה חלקת קבר שהכנו מראש כפי שרצתה, בבחינת

"הנאהבים בחייהם ובמותם לא נפרדו". מרים היתה חולה בביתנו במשך חודש ימים בלבד. חייה היו מסכת של סבל רב וגבורה, בכלל זה היו לה שלושים שנים יפות לצד בעלה אשר העניק לה בשפע כל שאשה רוצה ושואפת אליו. כאשר הלך בעלה לעולמו לא נותר לה עבור מה לחיות, רצתה להתאחד אתו ומבוקשה ניתן לה.

שמחה וטובה

שמחה נכנס לביתנו כשהייתי ילדה בת שש. מאחר שהייתי בת זקונים, רגישה ומפונקת להורים מבוגרים, טבעי היה שטובה ושמחה דאגו לי כהורים צעירים, וכך במשך השנים היה לי שמחה לאח שני. בצעירותו עבד קשה מאוד ושעות רבות, היה רזה כל־כך עד שאיני מבינה כיצד הרים שני כדי חלב גדולים וכבדים שאת תכולתם היה צריך לחלק בשכונה ולטפס עד הקומות האחרונות.

החלב הגיע במכלית גדולה וממנה מילאו חביות מתכת שאותם פיזרו בתחנות חלוקה עבור חלבנים - מחלקים בכל שכונה בעיר. כל עבודה שעשה שמחה עשה בחריצות ונאמנות. המניע היה אמנם הצורך בפרנסה, אך מאחוריה היה הרצון להצליח ולהצטיין.

במשך השנים עבר לעבוד במשרד של תנובה בהנהלת חשבונות, קופה וכו'. היה מן המאושרים שאפשרו לו לעשות שעות נוספות אמיתיות ועבורן קיבל תשלום נוסף. היה אמן בהשגת הלוואות של סכומי כסף קטנים שהבית היה זקוק להם, מקופות שונות שנתנו הלוואות בלי ריבית. היו לו פנקסים קטנים של קופות הלוואות שונות, ובהן ניהל את החשבון עד לסילוק ההלוואה וקבלת הלוואה חדשה.

זכורה לי התקופה שיצחקי נולד, קטן כל־כך, כחול ולא בשל. בימים הראשונים הייתי ליד טובה הרבה מאוד זמן, השתוממתי כיצד החזיקה

טובה ושמחה

את הרך הנולד. היה עליה למרוח את התינוק בשמן עד שהעור הכחול התחיל "להגליד" ולקבל צבע ורדרד. הייתי הרבה אצל טובה גם מפני ששמחה יצא לעבודתו בחלוקת החלב בשעות הבוקר המוקדמות כאשר בחוץ עדיין שרר חושך.

כשהיתה טובה בראשית ההריון עם חנה'לה, חלתה בברונכיט חזקה מלווה בשיעול נורא שעד מהרה התפתח לקוצר נשימה. לעולם לא אשכח את סבלה, כאשר היתה מטיילת כל הלילות במרפסת הארוכה שבדירה ברחוב תחכמוני, משתעלת ומוציאה ליחה. היתה זו הליכה בלתי פוסקת עם שיעול וליחה בלתי פוסקים. הסבל היה גדול כל־כך עד שבאחד הביקורים אצל רופא המשפחה התלוותה אליה אמא כדי לשאול את הרופא מה מצבה. טובה הרגישה רע כל־כך עד שאמא חששה לחייה ואז אמרה לרופא "חייה של הגדולה קודמים לחיי התינוק שהיא נושאת ברחמה".

מחלת האסטמה נמשכה גם אחרי הלידה, ולמעשה עם ירידות ועליות קשות לאורך עשרים שנה, עם אשפוזים, לפעמים דחופים, על מנת לקבל נוזלים שתרופות חזקות ביותר מעורבות בהם.

מחלת האסטמה העולה ויורדת של טובה היתה חידה בעיני הרופאים. רק אחרי עשרים וכמה שנים השתחררה טובה כמעט כליל ממחלה קשה זו.

זכורה לי סיטואציה בלתי נשכחת מימי מחלותיו של שמחה. היה זה עוד לפני מלחמת ששת הימים, כאשר מחלקות בית החולים "הדסה" היו ממוקמות במספר מקומות בעיר, והמחלקה הכירורגית באחד האולמות של בית החולים האנגלי ברחוב הנביאים.

בבוקר אחד נכנסתי לראות את שמחה שהיה מאושפז שם עם מיחושים נוראים ברגל. הרופא שעמד על־ידי מיטתו הרים את השמיכה ולעיני נתגלתה רגל שהשוק שלה נפוח כל־כך ואדום עד שנדהמתי ונבהלתי למראה - ואז אמר לי הרופא "יש להשיג עלוקות שתמצוצנה דם מרגלו החולה, אולי יקל הדבר על סבלו".

יצחק אחי המנוח עבד אז במגן דוד אדום בתל־אביב. ספרתי לו מיד

בטלפון את בקשתו של הרופא, וכעבור מספר שעות קיבלתי בקופסא עלוקות שחורות, שנדבקו לרגלו של שמחה והחלו למצוץ את דמו, וצורתן השתנתה מרגע לרגע. הן גדלו, התרחבו והתנפחו עד שנפלו.
לעולם לא אשכח שרגלו של שמחה ניצלה אז מטיפול זה, וכעבור מספר ימים חזרה לממדיה הרגילים.
טובה טיפלה בשמחה בעלה במסירות מופתית. שמחה רחש לה אמון מלא - לה ולטיפוליה, בפרט אחרי ניתוח הבטן. עד כמה שהטיפול היה קשה, ולפעמים מסוכן ומדאיג, הפכה אותו טובה בחושיה הבריאים ובאהבתה למובן מאליו. מצאה ואלתרה שיטות משלה שהקלו עליו ועליה.
כאשר נזקק שמחה למנוחה רבה ושכב במיטה גם בשעות היום, דאגה שיהיו לה מצעים יפים, שהבית יהיה תמיד מסודר ונקי וריח נעים יעלה ממנו, בנוסף לריח התבשילים במטבח.
לשמחה היה רצון חיים עז, בעיקר בזכות עידודה של טובה. גם במצבים הקשים ביותר הזמינה לביתה חברים למשחק קלפים. מעניין היה לראות את שמחה ליד השולחן לבוש בכתונת לבנה מגוהצת בקפידה, משחק בקלפים בכל הרצינות והמתח שהתלוו למשחק וגם כשהיו לו כאבים, היה גם אז מוסיף לספר בדיחות מפעם לפעם.
המשבר הקשה ביותר היה עם כריתת הרגל - חוסנו הנפשי התערער וכן רצונו לחיות - ואז בדמעות ובחיוך, בחיבוק ואהבה, שכנעה אותו טובה שהיא זקוקה לו גם ברגל אחת, שהיא תשמש לו עזר גם ברגליים, העיקר שיהיו ביחד... ואכן שניהם התמודדו קשות, אבל בהצלחה. בתחילה עם הקביים, עם הנפילות הפיזיות והנפשיות, אחר כך העידוד ללמוד נהיגה, לקבל מכונית ולנהוג בה. צריך היה אומץ רב לנסוע לעבודה במצבו, לאחר שטובה התחננה שימשיכו להעסיק אותו מספר שעות ביום, למען בריאותו הנפשית ובריאותה היא. מדהים היה לראותו אוסף לפחות שניים מחבריו לעבודה ונותן להם טרמפ.
שמחה נחלש ומדי פעם היו מעידות. טובה למדה אפוא לנהוג כדי להיות לצדו במקרה שמשהו יקרה בדרך.

אהבת החיים והאהבה ביניהם ניצחה. צריך היה לראות את שמחה מבשל עבור טובה דייסת סולת כאשר הוא מדדה על קביים, ורוחץ את הכלים כאשר טובה חלתה בצהבת. צריך היה לראותם יושבים ביחד בשעות אחר הצהריים, כמעט דמדומים, ושרים - שרים את כל השירים האהובים, ביידיש, ברוסית ובעברית. רגעים שבהם יש רק שירה, רק התלהבות, המאפילות על הפחד ומגרשות את הדאגה והקושי שהיו מנת חלקם יומם ולילה...

שמחה זכה להוביל לחופה את יצחקי ורבקה. אנשים לא ראו את רעידתה של טובה ואת רופאו האישי של שמחה העומד על המשמר, כדי לטפל בו במקרה שיקרה משהו. כעבור שלושה חודשים נפטר, בכ"ב באב תשכ"ב (1972).

טובה היתה אומללה. היא שבה והתעוררה לחיים רק כאשר התוודעה אל המקהלה במועדון הקשישים של בית אלישבע. ומצאה בה אפיק שאהבה כל־כך, והשירה והשירים העניקו לה עניין והנאה מרובה.

אל המועדון הלכה בשמחה גם כשלא חשה בטוב, לקחה חלק בכל הפעילויות. על השתתפותה במקהלה הקפידה יותר מכל. בחירתה לסולנית הסבה לה גאווה גדולה והפיחה בה בטחון. טובה נאבקה להיטיב את מעמדה במועדון, ואכן במשך הזמן הפכה להיות מקובלת מאוד, רוח צעירה שטפה אותה. דאגה להופיע לבושה בבגדים יפים ובטוב טעם.

שיא הסיפוק היה השתתפותה ב"פרלמנט". היתה בין עשר החברות שנפגשו מדי שבת, בכל פעם אצל חברה אחרת שדאגה לכיבוד נאות. המפגש השבתי איחד את עשר המשתתפות, וכולם תרמו לו במצב רוח, בשירה ובריקודים. גם מאורע משפחתי לא הניא אותה מלקחת חלק במפגש השבת.

בו זמנית לא זנחה את השתתפותה במשחק הקלפים אחת לשבוע עם ה"חברה". היתה שחקנית ערה שלא חששה מטריקים והעזה, מה שתרם למשחק עניין רב. כשהגיעה תורה לארח את המפגש דאגה והכינה כיבוד עשיר ומגוון. לטובה היתה עדנה - מצאה בעצמה כוחות וכישורים שלא

היתה מודעת להם. שמחת החיים שלה השפיעה על מראה החיצוני. טובה היתה זקנה יפהפייה ונעימה.
בנוסף לביקורים אצל ילדיה במוצא ובבאר־שבע, אהבה מאוד להיות אתנו בשבתות, ובעיקר בחגים. אהבה מאוד את בית הכנסת שלנו, והנשים המתפללות אתי אהבו אותה. תמיד הגיעה לבית הכנסת בתלבושת מתאימה, אסטתית ויפה. בחלוף השנים, כאשר הרבו לדבר על לבה על הצורך להסתדר בבית אבות בזמן, חזרה טובה ואמרה לי וגם לגדליהו שהיא מרגישה אצלנו טוב יותר מאשר בכל מקום. שהיא מוכנה לתת הכל כדי שנגור ביחד. הציעה לנו לגור אתה בבית או לקנות דירה מתאימה ביחד אתנו. אנחנו לא טיפחנו בה תקוות מיותרות דיברנו גלויות על החסרונות הרבים בסידור שהיא מציעה, וכאשר התחילו המחלות וההתדרדרות, היתה מאוכזבת על שלא קיבלנו את הצעתה - ואולי גם כעסה.
טובה (גיטל דבורה) נפטרה בת שמונים וחמש, ביום העצמאות <u>ה' באייר תשנ"א</u>.

הורי, אחי ושתי אחיותי נפטרו כולם בחודש <u>אייר</u>. מבית אבי נותרתי אני בלבד.

דברי הספד

דברים שאמרתי במלאת שלושים לפטירתה של טובה, באזכרה שהתקיימה במועדון בבית אלישבע בהשתתפות בני המשפחה, חברות המועדון, חברות המקהלה שכנים, קרובים וידידים רבים:

נתבקשתי על ידי בני המשפחה להגיד כמה משפטים לסיום מפגש מרגש זה.
אילו שאלנו את טובה כיצד היתה רוצה שחברות המועדון יזכירו אותה בודאי היתה מסכימה לדרך שאכן עשו.
כל אחד מאתנו יזכור את טובה כפי שראה והכיר אותה.

אנו בני המשפחה נזכור את האשה האמיצה המטפלת במסירות אין קץ בבעלה החולה במשך שנים רבות. כיצד נסכה בו ביטחון ורצון לחיות למרות המצבים הקשים שעברו. האהבה והלהיות "ביחד" נתנו לה כוח להמשיך, באווירה נעימה שהשרתה בביתם, ונעים היה לכולם לבקרם.

לילדיה היתה אמא חכמה ומסורה שיודעת להבין, לוותר ולאחד, ולקחת חלק במצבים קשים וקלים כאחד, נעימים ולא נעימים.

לנכדיה היתה סבתא צעירה המבינה לנפש הצעירים. יודעת להגיד מלה טובה בכל מצב, להכין מאכל טעים לכל אחד לפי טעמו, ולגרום לכך שירצו לבוא לבקרה.

למשפחה הרחבה היתה טובה "מוסד" - כולם יזכרו את ההתעניינות האמיתית והאהבה שהפגינה כשפגשה בהם. התעניינות בילד חולה, במצב כלכלי, עודדה והפיחה תקווה. כולם אהבו לבוא אל דודה טובה.

טובה בזיקנתה

לי אבדה אם ואחות חברה וידידה. עוד אבדה, עוד חלל שאין במה למלאו. אני אזכור גם אחות שישנה כאשר מטפחת ראש מתחת לכר, וכאשר קשה היה לה להירדם, או ששנתה נדדה, היתה מכסה את ראשה ולוחשת דברי תפילה. רבות היו בקשותיה מן הקב"ה. על ילדיה, נכדיה, על בריאות ופרנסה וכל קושי שנתגלה, התפללה על כל המשפחה. על מצוקותיה של השכנה, על שידוך טוב לדיירת ועל מה לא? ביידיש התפללה. סנגרה, מצאה כף זכות לכולם. בקשותיה היו רבות וכנות, יצאו מתוך הלב.

כעת, כאשר נשמתה נמצאת בעולם האמת, כאשר אולי יכולה לגייס מסביבה את יתר בני המשפחה הנמצאים שם, והם רבים, כדי שישאו ביחד את תפילותיהם ובקשותיהם עלינו.

מי יתן ותהיה להם עליית נשמה, שימליצו טוב בעדנו, וזכותם תגן עלינו שתפילותינו ובקשותינו יתמלאו לטובה...

יקירי,

פרשתי לפניכם את מסכת חיי ההורים ובני ביתם - בית אבי, את הקורות אותם, וכיצד סיימו את חייהם. מהיותי בת הלקונים להורים מבוגרים, ליוויתי אותם שנים רבות והקדשתי להם חלק רב מחיי.

הרבית בפרטים כי הם יצאו מאני מבלי יכולת לצפות. לא ניחנתי בכישרון סופרים יכולתי רק לנסות לייר בכתב תמונות, סיפורים, השתלשלות מקרים, מתוך תקווה שתמונות קטנות אלה ירקמו לכם לכו את מסכת המשפחה שלנו. הורי לא היו מחנכים משכילים. הם ניהלו בית חם ואוהב, גידלו ילדים, היתה בהם הרבה שאחה ורגישות. צבעו קשה, לפעמים בליצת אפיים, כדי להתפרנס בכבוד, ביושר והגינות. אפיינו אותם רוחב הלב ואהבת חסד.

אם הורישו לנו רק משהו מתכונותיהם - יצאנו נשכרים.

אבא ואמא

Rabbi Shneur Chaim HaKohen OB"M
Gutnick Jewish
Public Library
82-52 Abingdon Rd.
Kew Gardens, NY 11415

Public Library
Pittsburgh, Pennsylvania